

אין קנין לנכרי בארץ ישראל

על גרות, לאומיות וסגולה

- א. פתיחה
ז. אשר ירשו אבותיך וירשתה - פרשנותו של ר' חיים מבריסק
ב. אין קנין לנכרי בארץ ישראל
ג. השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם - דיון בעמדת רבה
ד. יש קנין לנכרי להפקיע - דיון בעמדת רבי אלעזר
ה. דגנך, ולא דגן עכו"ם - למשמעותה של הדרשה
ו. "אינה ככיבוש יחיד" - עיון בפסיקת הרמב"ם
ז. א. סיכום
ח. אתם קונין מהם והם אינן קונין מכם - סוגיית הירושלמי
ט. קרקע של נכרי - פרשנותו של החזון איש
י. אל תעשו עצמכם עיקר - קריאתו של הרמב"ן
יא. סיכום

א. פתיחה

משחר ימי עמנו מצויה ארץ ישראל בליבת זהותנו הדתית והלאומית. רשמיה ניכרים בדומה ההיסטורית של עם ישראל, ומהווה היא חלק בלתי נפרד מן הצופן המקודד את תודעתנו הקולקטיבית. פנים שונות לה לארץ, תפקידים שונים נמצאו לה במרוצת הדורות. היא מושא הכיסופים, האם המנחמת, אך גם "מראה" המעבירה ביקורת מוסרית נוקבת. שותפה היא לשליחותו של אברהם להיות ברכה עבור כל העמים, מוצאת את מקומה בתולדותינו כמושא הברכה של אב לבנו, בתקוותו של עם היוצא מבית עבדים, כמקום להילחם עליו, להתפלל ולייחל עליו, ברגעי שקט ושלווה, ובתקופות של חורבן ודמע. ספק אם ישנה עוד מקבילה היסטורית לזיקה שכזאת שבין עם ובין ארץ.

לא די בזיקה הייחודית שבין ישראל ובין ארצו על מנת לתאר את נוכחותה של הארץ בתודעה היהודית, שכן במסורת ישראל הופעתה של ארץ ישראל קשורה בקשר בל יינתק אף אל מושג הקדושה¹. על הקדושה כשלעצמה נשתברו קולמוסים רבים, עלומה ונסתרת היא, נוגעת ואינה נוגעת, וכך הם הדברים גם בנוגע לקדושתה של ארץ ישראל.

1 בתנ"ך מופיע מושג הקדושה ביחס לארץ ישראל במקום אחד בלבד - בספר זכריה, ואף שם במונח "אדמת קודש" ולא "ארץ קדושה": "וַיִּנְחַל ה' אֶת יְהוּדָה חֶלְקוֹ עַל אֲדַמַּת הַקִּדְשׁ וּבָחַר

הקדושה של ארץ ישראל והזיקה אליה נעות להן בדרכים שונות ומגוונות בתודעה היהודית. קונות הן להן מקום בליבו של היהודי במעשים המלווים את חייו יום יום, בתפילותו, באגדה, בסיפורים וחלומות שעברו בין הורים לילדיהם לאורך הדורות ובמהפכות חברתיות ורוחניות שעיצבו את דמותו של עם ישראל.

אף במישור ההלכתי-משפטי מתבטא מעמדה המיוחד של ארץ ישראל. אנו נבקש לעסוק במאמר זה בהדהוד אחד מיני רבים של מעמד זה, וזאת באמצעות סוגיית קניינו של הנכרי בארץ ישראל. ברי כי התורה כיוונה כי ארץ ישראל תהיה מקום מושבו של עם ישראל - "כִּי אֶת כָּל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֶתָּה רֹאֶה לְךָ אֶתְּנֶנָּה וּלְזַרְעֶךָ עַד עוֹלָם" (בראשית יג, טו). היחס לתושבי הארץ שאינם יהודיים כפי שמשתקף בתורה (ובמיוחד בספר דברים) מורכב, כאשר מחד ישנה קביעה חד משמעית בנוגע לכיבוש הארץ מידי שבעת העממים היושבים בה,² ומאידך נראה כי התורה מתייחסת ל"גר תושב" בצורה מובנת מאליה. לכן, נראה כי דווקא נוכחותו של הנכרי בארץ, ובעלותו על קרקע בה, מהוות אבן בוחן משמעותית לשאלת אופייה של קדושת הארץ והזיקה המתכוננת בינה ובין עם ישראל.

התחום בו נעסוק הוא תחום בעל אופי הלכתי מובהק. עובדה זאת מתבטאת בראש ובראשונה בשפתה ההלכתית-למדנית של הסוגיה. זוהי השפה דרכה יש להתבונן בסוגיה ולהקשיב לה, וכך נעשה גם אנחנו. אמנם, במהלך לימודנו נראה כי כמוסות בה בשפה זו תובנות החורגות אל מרחבי משמעות נוספים.

2 עוֹד בִּירוּשָׁלַם" (זכריה ב, טו). נראה כי בתורה מופיעה ארץ ישראל דווקא כארץ ההבטחה - הארץ אותה מבטיח הקב"ה לאבות שיתנם לזרעם אחריהם. אמנם, בתורה שבע"פ "קדושתה" של ארץ ישראל הוא מושג שגור. למשל: "וַיִּתְּנֶם ה' אֱלֹהֵיךָ לְפָנֶיךָ וְהִפִּיתָם הַחֶרֶם תַּחֲרִים אֹתָם לֹא תִכְרֹת לָהֶם בְּרִית וְלֹא תִחַנְּם" (דברים ז, ב). אמנם, מצוות מחיית שבעת העממים כוונה ע"פ ההלכה דווקא לשבעת העממים שישבו בארץ ישראל קודם הכניסה לארץ ישראל, אך בימינו "כבר אבד זכרם" (רמב"ם מלכים ה, ד). כמו כן, מפרשייה זו, וכן מן הפרשייה בדברים כ' נראה כי יחס זה נעוץ בעבודה זרה שתרבותם של הגויים שישבו בארץ רוותה ממנה, ואין מן ההכרח ללמוד מכאן על עצם ישיבתם של הנכרים בארץ (עיין למשל במורה נבוכים א, נד, שם הצביע הרמב"ם על קשר זה ביחס למצוות מחיית שבעת עממים). אף איסור "לא תחנם" המופיע בפסוק שצוטט - נראה שמתייחס על פי הפשט דווקא לשבעת העממים. אמנם, מבחינה הלכתית שנויה שאלת תקפותו של האיסור ביחס לנכרי שאיננו עובד עבודה זרה במחלוקת (אם כי דעתם של רוב הראשונים לכלול גם נכרי כזה באיסור), עיין ב"בירורים בדין 'לא תחנם', הרב איתם הנקין הי"ד, המעיין שבט תשע"ו, עמ' 5-16.

אמנם, לא נוכל לפתוח בדברים מבלי להעיר הערה נוספת. על כתיבתו של מאמר זה שקדנו החל מחודשי הקיץ של שנת תשפ"ג. מקץ חג הסוכות פקד את ארצנו אסון שלא ידענו כמותו שנים רבות. הארץ נתגלתה בעצבונה וביגונה, אך גם בגבורתה. "מה נורא המקום הזה". מצאנו כי רוחה של השעה מחדדת את התביעה לעסוק ולדון באופייה המיוחד של הארץ וביחסנו אליה. בכך מוקדש המאמר לזכרם של הנופלים במערכה, לרפואתם של הפצועים הרבים ולהשבתם הקרובה של החטופים כולם לחיק משפחותם בע"ה.

ארץ שמתקו לה רגביה
ומלוחים כבכי כל חופיה
שנתנו לה אוהביה
כל אשר יכלו לתת.
כל אביב שבים לה סביוניה
לכסות את כל קמטי פניה
רוח קיץ עצב אבניה
ילטף באור.³

ב. אין קנין לנכרי בארץ ישראל

ראשיתו של המסע נעוצה בסוגיה במסכת גיטין (מז, א):

אמר רבה: אף על פי שאין קנין לעובד כוכבים בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר, שנאמר: כי לי הארץ, לי קדושת הארץ, אבל יש קנין לעובד כוכבים בא"י לחפור בה בורות שיחין ומערות, שנאמר: השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם. ור"א אומר: אף על פי שיש קנין לעובד כוכבים בא"י להפקיע מידי מעשר, שנאמר: דגנך, ולא דגן עובד כוכבים, אבל אין קנין לעובד כוכבים בא"י לחפור בה בורות שיחין ומערות, שנאמר: לה' הארץ. במאי קמיפלגי? מר סבר: דגנך - ולא דגן עובד כוכבים; ומר סבר: דיגונך - ולא דיגון עובד כוכבים...

נחלקו רבה ורבי אלעזר בדינה של קרקע ארץ ישראל שנקנתה ע"י נכרי. רבה סבר כי קניינו של נכרי זה אינו משפיע על דיני המעשרות ("להפקיע מידי מעשר"), אך הוא

תקף לחלוטין מכל בחינה משפטית אחרת, שאיננה קשורה ותלויה בקדושה ומצוות. מנגד, סבר רבי אלעזר כי דווקא חיוב המעשרות הוא המופקע כתוצאה מבעלותו של הנכרי, וזאת אף שלמעשה קניינו אינו קניין גמור, שכן זהו קניין שאינו מאפשר לו לנכרי לחפור בקרקע בורות שיחין ומערות.

במשפטים קצרים אלו פרשו בפנינו האמוראים עולם ומלואו. הטיית און לדברי כל אחד מן החולקים תשמיע לאזננו את צליליה של מנגינה עדינה ומדויקת. לפנינו פסיפס של מושגים הלכתיים שונים הנושאים על גבם מטען רחב ועשיר, והנארגים בסוגייתנו יחדיו. קניין, קדושה, ארץ ישראל, הפקעה, מעשר - כל אלו מושגים משדות סמנטיים שונים, כאשר היחסים ביניהם מתפרשים ע"י כל אחד מהאמוראים ע"פ דרכו. אף אופיים של הפסוקים המצוטטים - נימוקיהם של רבה ורבי אלעזר, מעניקים לדבריהם הקשר רחב יותר מזה ההלכתי בלבד. עלינו, אם כן, לקנות לב שומע להבין את דברי המתירים והאוסרים, ולהלך בדרכים השונות והמגוונות שיפתחו לפנינו, דרכים המוליכות כולן אל ארץ ישראל.

ג. השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם - דיון בעמדת רבה

"יש מקומות בארץ ישראל שאפילו בהקין דומים הם לחלום".

(אורח נטה ללון, ש"י עגנון)⁴

נדמה הדבר, כי נכון יהיה להתבונן קמעא בדרך אותה סלל כל חכם בפני עצמה, ורק לאחר מכן לתת את ליבנו למפגש ביניהן. לשם כך, נוכל להתחיל מעמדתו של רבה. בדבריו קבע רבה כי אין לו לקניינו של הנכרי בארץ ישראל תוקף המשפיע על חובת הפרשת מעשרות מן התבואה הגדלה בשדה.⁵ אך אם קנה הנכרי קרקע בא"י - רשאי

4 ש"י עגנון, אורח נטה ללון, פרק י"ח "עודפה של ירושלים".

5 הרב אהרן ליכטנשטיין במאמרו "קניין עכו"ם בארץ ישראל" (מנחת אביב: חידושים ועיונים בש"ס, הוצאת קורן, ספרי מגיד תשע"ד, עמ' 49-69) דן בהרחבה בשאלה האם סוגייתנו עוסקת בדיון ספציפי המכוון כלפי תרומות ומעשרות, או שמא למעשה מצוי בפנינו דיון רחב יותר הכולל את המצוות התלויות בארץ כולן. כך או כך, בדיונו בעמדת רבה אנו נתייחס לחיוב תרומות ומעשרות כמאפיין של "קדושת הארץ", אף שיתכן שישנן דרגות קדושה נוספות, שגם רבה יסכים כי קניינו של הנכרי מפקיע אותן (במאמרו של הרב ליכטנשטיין מצויה התייחסות לטענה ההפוכה - כי יש דרגות קדושה שאף רבי אלעזר מסכים כי קניינו של הנכרי אינו מפקיע אותן). כמו כן, יש לציין כי נראה את התרומות והמעשרות כייצוג של "קדושת הארץ" על אף פירושו של הגר"א למשנה במסכת כלים (א, ו) ממנו עולה כי ראה את הביכורים (ולכאורה גם תרומות ומעשרות) כ"חובת הארץ" ולא כ"קדושתה", ומהדברים

הוא לעשות בה כל שברצונו. כלומר, קניינו של הנכרי הוא קניין גמור וחלוט לכל דבר ועניין. בעלותו של הנכרי על הקרקע איננה מוגבלת ואיננה מותנית, אך ישנו בנמצא מרחב כלפיו היא חסרת השפעה.

אכן, כנימוק לקביעתו דרש רבה: "כי לי הארץ - לי קדושת הארץ". המקור הוא בפרשיית היובל: "וְהָאָרֶץ לֹא תִמָּכַר לְצַמְתָּת פִּי לִי הָאָרֶץ כִּי גֵרִים וְתוֹשָׁבִים אַתֶּם עִמָּדִי" (ויקרא כה, כג). הפסוק אמנם מדבר על חזרת הקרקעות לבעליהם המקוריים ביובל (והמסתעף מכך), אך בדברי רבה הקביעה הברורה כי הארץ - ארץ ישראל - שייכת לקב"ה לבדו, מובנת כבעלת משמעות בתחום הקדושה שבארץ. אין קדושת הארץ, המתבטאת כאן בחיוב המעשר, תלויה בנוכחותו או בבעלותו של אדם, ואף לא של ישראל - שלו הארץ, ולו קדושת הארץ, ולכן אף אם יקנה הנכרי קרקע בארץ - לא תופקע קרקע זאת מידי מעשר.

נימוקו של רבה לדינו השני ישלים עבורנו את התמונה. כאשר דנים אנו בזכויותיו והרשאותיו של הנכרי בקרקע שקנה - משמעותי ובעל תוקף הוא קניינו. זאת משום ש"השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם" (תהילים קטו, טז). "הארץ" נדרשת כאן כארץ ישראל, אך למעשה, משמעותו הפשוטה של הפסוק היא גם משמעותה העמוקה של הדרשה - השמיים, במשמעותם הרוחנית והגבוהה, קדושת הארץ - לה', אך הארץ - העולם האנושי, הריאלי, ובהקשר שלנו, עולמם המשפטי-כלכלי של בני האדם - ניתן לבני אדם, ולפיכך אף מתנהל כך. ממילא, כאשר בוחנים אנו את המשמעויות האנושיות של הקרקע, הזכויות המשפטיות-כלכליות הטמונות בה - הללו בהחלט עשויות להיות נחלתו אף של הנכרי בארץ ישראל.

פסיקתו של רבה עומדת, אם כן, על המתח שבין המרחב האנושי, המישור שבו שאלת הבעלות היומיומית היא שאלת המפתח, לבין מרחב אחר הנוכח בארץ ישראל, והוא המרחב של "קדושת הארץ". את המרחבים הללו מעמיד רבה בדיכוטומיה של ממש, לכל אחד מהם חוקיות פנימית אחרת, סדר שונה.⁶

בעלי האופי הדומה שכתב גם ה"מנחת חינוך" במצוה רפד. עניינו במאמר זה לדון ב"קדושת הארץ" במשמעותה הכללית והרחבה כזיקה של מצווה וקדושה הקשורות בארץ, מבלי להתייחס למאפייניה הייחודיים של כל מצווה ומצווה ולחלוקה זו שבין "קדושה" ו"חובה". דרכו זו בעקבות לשונה של הגמרא עצמה שקשרה בין ההפקעה מידי מעשר ובין הדרשה "לי קדושת הארץ".

6 עיין ב"גרש ירחים" על אתר (ד"ה "אבל יש קנין לעכו"ם") שם ניסח בצורה ברורה תובנה זו.

על אופיה המשפטי של הקדושה - בין רש"י לחזון איש

על משמעותה המדויקת של שניות זו יש להרהר, שכן לכאורה העמיד רבה את החלוקה הזו בתוככי העולם הקנייני, ואולי נוכל אף לומר, בתוככי עולם המשא ומתן. כך הרי משתמע מלשונה של קביעת רבה: אין קניין לעכו"ם לעניין זה של הפקעה מידי מעשר, אך יש לו קניין לעניין אחר של חפירת בורות שיחין ומערות. אם כן, בנוסף לחלקת האדמה במובנה ה"עובר לסוחר" המצוי, ישנו בשדה מימד נוסף שגם אותו ניתן לקנות ולמכור. במצב הרגיל, ייקנה מימד הקדושה שבשדה ביחד עם קנייתה. אך, ישנם מצבים בהם כורח הנסיבות יביאנו להבדל מעשי של ממש בין השניים. על היבט זה של הקרקע ניתן לחשוב כעל רובד נוסף הנושא אופי מופשט, כזה שאיננו מתמצה בגרגירי החול או בגידולי האדמה. בכל אופן, ישנו כאן נידון משפטי אחר המצוי בשדה - "קדושת הארץ" - ורבה, בדבריו, הנגיד בינו ובין הנידון הרגיל, ששייך למשמעותה האנושית והיומיומית של השדה. הלה נקנה בידי הנכרי, והלה אינו נקנה.

ואכן, נראה כי מחשבה שכזו מצאנו בדבריו של רש"י בהמשך סוגייתנו. לאחר שהציגה הגמרא את מחלוקתם של האמוראים, ממשיכה הגמרא לדון בדבריהם, ולבסוף מקשה על עמדתו של רבה מן המשנה (גיטין מז, ב):

אמר רב חייא בר אבין, ת"ש: המוכר שדהו לעובד כוכבים - לוקח ומביא ביכורים, מפני תיקון העולם; מפני תיקון העולם אין, מדאורייתא לא!

קושיית הגמרא איננה ברורה דיה, והראשונים נחלקו בביאורה.⁷ עבורנו חשובה הדרך בה הסביר אותה רש"י (שם):

7 למעשה, גרסתה המדויקת של המשנה שנויה במחלוקת. רש"י גרס כפי שנגרס ברוב כתבי היד לתלמוד: "המוכר (את) שדהו לנכרי - לוקח ומביא (ממנו) ביכורים מפני תיקון העולם" (כ"י ונציה, וטיקין ועוד). אי לכך, נראה כי כוונת המשנה היא אכן להטיל על המוכר אחריות ליקח מן הנכרי את פירות השדה שמכר ולהביאם כביכורים. קושיית הגמרא היא, לפיכך, מדוע חייב זה לחזר אחר הנכרי כדי להביא את הפירות כביכורים הוא מדרבנן ולא מדאורייתא, כפי שהסביר אותה רש"י.

אמנם, בתוס' גרסו: "המוכר שדהו לנכרי - הלוקח מביא ממנו ביכורים מפני תיקון העולם" או "לוקח מביא ממנו ביכורים" (תוס' גיטין מז, א ד"ה "לוקח ומביא ביכורים", וכך בכתב יד מינכן). לפי גרסא זו, כוונת המשנה היא כי במקרה בו יקנה ישראל מן הנכרי, ואין זה משנה האם מדובר במוכר עצמו או בישראל אחר - יתחייב הלוקח להביא ביכורים. לא עלה על דעת המשנה מעולם כי חייב יהיה המוכר לרדוף אחר הנכרי כדי להביא ביכורים מן השדה שמכר לו (התוס' שם אף הסבירו את גרסתו של רש"י כקנס שקנסו את המוכר לקנות את השדה חזרה מן הנכרי, ונראה שכלל לא הכירו את דברי רש"י אותם ציטטנו, ומשום כך התקשו בהם). הקושיה, אם כן, היא מדוע חובה זו של הקונה הישראלי האקראי

מדאורייתא לא - ואי אין קנין לעובד כוכבים להפקיעה מקדושתה הויא לה לענין קדושתה ברשות ישראל כאילו משכנה וכיון דביכורים מצוה דרמיא עליה היא ולא טבלי לאסור פירות באכילה מיחייב ליקח ולהביא. ולא דמי למעשר דאפילו למאן דאמר אין קנין לא מיחייב לעשר על חלקו של עובד כוכבים דמעשר טביל ואסר ליה באכילה ולא מצוה דרמיא עליה היא אלא אם כן אוכלן או מוכרן דקא משתרשי ליה אבל ביכורים מצוה דרמיא עליה היא.

להבנתו של רש"י, סבור המקשה כי אם אכן אין לו לעכו"ם קניין להפקיע מקדושת הארץ, אזי כאשר תימכר הארץ לנכרי - "לענין קדושתה" עדיין תישב היא ברשותו של ישראל. על אף שהקונה הנכרי נחשב כבעליו החוקיים של השדה כלפי כל שאלה משפטית "רגילה" שתעלה, בכל זאת ישנו ממד בשדה עליו לא חל הקניין - אותו הממד של קדושת השדה, שהוא הרכיב המחייב אותה ואת גידוליה במצוות.⁸ כאשר בוחנים אנו חלק זה של הקרקע, הרי הוא נמצא בבעלותו של ישראל, ומסירתו לנכרי נתפסת "כאילו

היא "מפני תיקון העולם" ולא מדאורייתא ממש, אם אכן אין קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע ממצוות התלויות בארץ. אמנם, האחרונים נחלקו האם נתכוון ר"ת לישראל שקנה את השדה כולה מן הנכרי (גרש ירחים על אתר, ולפי דבריו - עמדת התוס' היא למעשה גם העמדה התואמת את הגרסא השלישית שתוצג לקמן), או שמא לישראל שקנה את הפירות מן הנכרי (כך עולה מן המהרש"א, פני יהושע והחת"ם סופר על אתר, וכך נשמע גם מדברי הרמב"ן כאן).

גרסה שלישית למשנה היא גרסתו של הר"ח, וכן גרס ככל הנראה הרמב"ם: "המוכר שדהו לנכרי, וחזר ולקחה ממנו ישראל - הלוקח מביא ביכורים מפני תיקון העולם" (כך בכ"י קאופמן למשנה, וכן בכ"י פריס לתלמוד, כך גם מופיע בירושלמי). ע"פ גרסה זו, עיקר הדיון הוא בחובת הפרשת הביכורים משדה שנמכרה לנכרי ונקנתה ממנו חזרה, והיא לכאורה קשורה בשאלת הפקעת קדושת הארץ ע"י מכירה לנכרי, כפי שנראה בהמשך עיונו בשיטת הרמב"ם. לפי גרסה זו, קושיית הגמרא פשוטה: מדוע לדעת רבה שסבר שאין קניינו של הנכרי מפקיע מקדושת הארץ, חייבה המשנה את הישראל הקונה את השדה להפריש ביכורים מפני תיקון העולם ולא מדאורייתא?

8 ניתן להבין את דברי רש"י באופן שונה קמעה. חלף ההתייחסות לשני רכיבים שונים המצויים בשדה, נוכל להציע כפל מבטים דרכם יש לבחון את מכירת השדה לנכרי. כשם שניתן להתבונן באירוע משפטי בעיני מערכות משפט שונות, כך על מכירת השדה יש להתבונן במשקפי המערכת האנושית, ובמשקפיים מיוחדות "לענין קדושתה". למעשה, שתי פרשנויות אלו שוות בלוו העקרוני העולה מהן: עולם המושגים והקריטריונים המשפטיים שייך גם לעולמה של הקדושה, אם כי החוקיות המנחה אותו שונה מן החוקיות הרגילה. לשתי הפרשנויות, ההבדל שהוצג ע"י רבה בין הקודש ובין האנושי מצוי בתוך נתיביו המשפטיים של עולם הקניין. אמנם, בחרנו להציג במאמר את הדרך הראשונה דווקא, וכפי שנראה לקמן, זו גם הייתה דרכו של החזון איש בהבנת דברי רש"י.

משכנה" ישראל בלבד, ועל כן היא גם חייבת במצוות. ממילא, דינה של המשנה לא מובן, שכן לכאורה אמור בעל השדה המקורי להתחייב ללכת ולקנות את הפירות מהנכרי כדי להפריש מהם ביכורים מדאורייתא, ולא מפני תיקון עולם כפי שכתבה המשנה.⁹

גם את עולמה של הקדושה, אם כן, ניתן לבחון באמצעות מושגים משפטיים הקשורים בקניין. אין בנמצא תחום עליו לא חלות אמות המידה של העולם המשפטי, תחום כלפיו לא נדרשת התבוננות במשקפיים חוקתיים. מלוא כל הארץ משפט. אמנם, הדרך בה מתנהלים חוקי הקניין כאשר עוסקים אנו ב"קדושה" שונה מהאופן בו מתנהלים הכללים המשפטיים בעניינים של בשר ודם. מכירה כזו לנכרי, שתפגום בקדושתה בפועל של השדה - איננה חלה משפטית, כאשר בוחנים אנו את אותו החלק שבקדושה, אלא נתפסת "כאילו משכנה". רוצה לומר, קביעתו של רבה צבועה בצבעי "חושן משפט" הנוגעים בקדושתה של הארץ ובחוב המעשרות שבה, ומשרטטת תחומים בתוך השדה המשפטי, החורגים מן הכללים הרגילים ואינם מצייתים להם.¹⁰

בשלב זה שומה עלינו להעיר הערה חשובה. אכן, ככלל, עולמו של הקודש אינו משולל זיקה לאמות מידה משפטיות-קנייניות. ההלכה קובעת (רמב"ם ערכין פרק ז) כי ניתן לפדות שדה או נכס אחר שהוקדשו ע"י פעולה קניינית רגילה (בתוספת

9 עמדתו של רש"י כי על אף שקנה הנכרי את השדה אפילו לחפור בורות שיחין ומערות, לגבי הקדושה נחשבת השדה כמי שלא נמכרה אלא נשארה ברשותו של המוכר - מסייעת גם לפתרונה של שאלה הלכתית נוספת הקשורה בענייננו. החובה להביא ביכורים מפירות השדה מוטלת דווקא על מי שהפירות גדלו בקרקע השייכת לו (רמב"ם בכורים ב, י-יד). אם כן, כיצד יתחייב הקונה את הפירות מן הנכרי להפריש מהם ביכורים? אמנם, לפי עמדתו של רש"י עולים הדברים יפה - סוף סוף לעניין קדושה, הקרקע בו גדלו הפירות אכן שייכת לו. נקודה זו עומדת במוקד הקושיה על שיטת התוס' שהוצגה בהערה 7, ובמוקד מחלוקת האחרונים על כוונתו המדויקת של ר"ת. לגרסתו של הרמב"ם שהוצגה שם קושיה זו איננה עולה, כמובן. להרחבה ניתן לעיין באחרונים שהוזכרו בהערה 7 בביאור שיטת התוס', וכן ב"תורת הארץ" (א, טו-כה) שדן בסוגיה זו בהרחבה.

10 מביאורו של רש"י לקושיית הגמרא ניתן להעלות מסקנה נוספת בעלת חשיבות, אותה ניסח הקובץ שיעורים (ב, יד אות ב) בצורה חדה: מעמידתו של רש"י על כך שלדעת רבה חלק הקדושה שבשדה הנמכרת נותר ברשות ישראל, מתחייבת המסקנה כי קדושתה של ארץ ישראל עצמה תלויה בבעלות ישראל עליה. אך אין המדובר בבעלות במשמעותה הרגילה, אלא בבעלות ישראל "לעניין קדושתה" דווקא - בעלות שלדעת רבה נשללת אפריורית מן הנכרי. בדברים אלו צועד ר' אלחנן וסרמן בדרך מחשבתו של רבו ר' חיים מבריסק בה נדון לקמן. בכלל, המעיין המעמיק עשוי להיווכח כי הנימות השונות והחילוקים הדקים העולים בשלב ראשוני זה של הלימוד, עתידים להתפתח לכדי דרכים שונות במסע הפרשנות של הסוגיה ובתפיסת עולמם של העוסקים בה.

חומש, אם המדובר בבעלים המקורי). כלומר, רשות ההקדש אליה נכנס הנכס המוקדש נתפסת כרשות משפטית השותפה לשדה הפעילות הכלכלי, והקדושה מובנת כקטגוריה הנובעת משאלת הבעלות (או לכל הפחות, שאלת הרשות) על הנכס.¹¹ אמנם, במקרים אלו אנו דנים במצבים שונים בהם נתקדש החפץ ע"י מעבר לרשות גבוה, וייפדה ע"י שובו חזרה לרשותו של הדיוט. אין אלו פני הדברים בסוגייתנו, כאשר השדה אכן נמכרה לנכרי, ורצוננו לדון במעמדו הקנייני של רכיב הקדושה שבשדה. למעשה, סוגייתנו מיוחדת בכך שהיא מבודדת את רכיב הקדושה מן הרכיב הקנייני הרגיל, ובכך נפתחת בפנינו ההתלבטות באשר לפשרה של "קדושת הארץ" במובנה העצמאי. העוקץ של פרשנותו של רש"י נעוץ בכך כי אף על ממד זה, גם כאשר מבודד הוא משאלת הבעלות על מושא הקדושה עצמו, יש להתבונן מתוך משקפיים של דיני קניין. רוצה לומר, יש לשאול האם מצוי הוא בבעלותו של ישראל או של הנכרי. אולם, נקודה זאת בדיוק היא גם זו שתגרום לכך שקשה יהיה בעיניו של המתבונן להלום מחשבה שכזאת. ישאל השואל, האם אכן ניתן לחשוב על הקדושה כ"אובייקט משפטי" אותו יש לבדוד מן השדה ולקבוע כי נשאר הוא ברשותו של המוכר הישראלי? נראה כי המחשבה השגורה תחוש בצרימה מסוימת כלפי הצגה כזאת של "קדושת הארץ". לכאורה נדמה כי מבט שכזה איננו תואם את אופיו של מושג הקדושה.

אף החזון איש הרגיש בקושי המצוי ביסודם של דברי רש"י (חזון איש שביעית א, ג):¹²

11 בהקשר זה ניתן להזכיר חילוק יפה בשמו של ר' חיים מבריסק בין קודשי בדק הבית לקודשי מזבח (חידושי הגר"ח בבא קמא עו, א). קדושתם של קודשי בדק הבית מבוססת על הבעלות המשפטית-ממונית של מוסד ההקדש עליהם, ובכך הם מהווים דוגמא מובהקת לשייכותם של היבטים משפטיים-קנייניים אל עולמה של הקדושה, כפי שכתבנו. בשונה מהם, בקודשי מזבח ההקדשה היא ישירה, ורק מכוחה מתפרטים דינים המלמדים כי קודשי המזבח הם "ממון גבוה". ניתן אף לומר כי קודשי המזבח מהווים דוגמא הדומה יותר לפן הייחודי שבסוגייתנו - שאלת מקומה של קדושה "עודפת" מעל הקטגוריה הממונית האנושית הרגילה. מעניין אף לשים לב ללשונו של ר' חיים שם ולהשוות אותה לתפיסתו בנוגע לקניינו של הנכרי "לעניין קדושה" בארץ ישראל, כפי שנראה בהמשך עיוננו (ראה בפרק "אשר ירשו אבותיך וירשתה"): "אלא דהקדושה עושה אותו לממון גבוה אבל מ"מ לא נכנס החפץ לרשות אחר וכמו גבי מכירה, רק דהוי חפץ הקדש של בעלים זה".

12 קדם לחזון איש, הרמב"ן, שהתקשה אף הוא בדברי רש"י אך לא האריך לבאר את הקושי: "אבל לדברי רש"י ז"ל שגורס לוקח ומביא בכורים קשיא זו שאמר דאורייתא לא, ומה שפ' משום דבכורים כחובת הגוף הן, אינו מחוור" (רמב"ן גיטין מז, א ד"ה "גרסת ר"ח ז"ל").

ועיקר דברי רש"י ז"ל קשים דאטו הקדושה מידי דמשא היא שיסאר בעלים על הקדושה ולא על השדה ולמה ינהוג כאן בכורים כיון שהפירות של נכרי ולמה יתחייב המוכר ליקח הפירות יותר מאיש אחר...

על כן, לאור דברי החזון איש, ייתכן ונוכל לחשוב על החלוקה עליה הצביע רבה בדרך שונה קמעא. נראה כי כאשר קבע רבה כי אין לו לנכרי קניין בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר, לא בא הוא לשרטט את גבולות יכולתו הקניינית של הנכרי, אלא להתוות את התחומים בהם ישנה בכלל לפונקציית הקניין באשר היא אחיזה ומשמעות. קניינו של הנכרי בקרקע בארץ ישראל - חסר משמעות הוא לעניין הפקעה ממעשר, רוצה לומר לעניין קדושה, אף שיש תוקף לקניינו כאשר במוקד הדיון עומדות שאלות אחרות.¹³

השניות עליה עמד רבה איננה עוסקת בפער שבין הבעלות על שדה מוחשית לבעלות על "קדושת הארץ" שבה. לא דיני הקניין השונים של חול ושל קודש הטרידו את רבה, אלא הדיכוטומיה שבין עולמה של הקדושה לעולמה של הבעלות בכלל העסיקו אותו, ובהקשר שלנו - היחסים שבין קדושתה של הארץ לבעלותה של ישראל עליה. עמדתו של רבה, אם כן, היא כי אין קדושת הארץ תלויה ומעורבת עם הבעלות, כל שכן שאינה מוגדרת או מתכוננת על ידה. שני מישורים שונים הם, וביניהם חיץ. קדושתה של הארץ, כיוון ששייכת היא לה, אין היא תלויה בבעלותו של בשר ודם על הקרקע כלל, יהיה הוא בן ברית או שאינו בן ברית. ייחודה הדתי וההלכתי של הארץ איננו נובע ואיננו תלוי בעולם המשפטי-אנושי, אלא מצוי הוא מעבר לו.

העולה מדברינו הוא כי הדרשה "לי הארץ - לי קדושת הארץ" קובעת מסמרות ביחס שבין הקדושה והופעותיה לעולם האנושי על שלל פעולותיו ותפקודיו. שאלה זו היא כמובן שאלה רחבה יותר מן הנדון כאן, ונוגעת בשאלות התשתית של מושג הקדושה בכלל: האם יש בעולמה של הקדושה ובכינונה מקום למגע יד אדם?¹⁴ תשובתו של

13 את לשונם של האמוראים "אין קניין" או "יש קניין" יש להבין, לפי הסבר זה, לא כהגדרה משפטית-פורמאלית בדבר האובייקטים שביכולתו של הנכרי לקנות ואילו שאין ביכולתם לקנות, אלא כהגדרה פרקטית: יש משמעות לקניינו של הנכרי לעניין זה, אך לא לעניין אחר.

לשון אחרת: יש לבחון את השלכותיה ההלכתיות לעניין אחד אך לא בנוגע לעניין השני.
14 על אופיה של הקדושה ביחס לשאלה זו ראה למשל אצל הרב ליכטנשטיין ב"קדושת אביב: עיונים בקדושת הזמן והמקום" (הוצאת קורן, ספרי מגיד תשע"ז) עמ' 275-276. יש להבדיל בין שאלה זו על אופיה הטרנסצנדנטי של הקדושה או מעורבותה ב"היסטוריה", לבין השאלה הבוחנת את ממשותה של הקדושה, כלומר, את ייחודם הריאלי של אובייקטים "קדושים". השאלה השנייה תלבט בין תכונה או ייחודיות המצויה בדברים מסויימים והיא ההופכת אותם לקדושים, לעמדה אחרת שתראה את קיומה של הקדושה בצורת ציוויים המוטלים על

רבה, לפחות בנוגע לקדושתה של ארץ ישראל ולבעלות האנושית, היא שתהום של ממש מפרידה בין השתיים. מקורה של הקדושה גבוה מעל גבוה, ואילו מקומה של הפעילות הקניינית האנושית הוא על הארץ - "הַשְּׁמַיִם שְׁמַיִם לַה' וְהָאָרֶץ נָתַן לְבְנֵי אָדָם".

לפרשנות זאת בדבריו של רבה משמעות נוספת. קביעתו של רבה בדבר תוקפו הגמור של קניין הנכרי "לחפור בורות שיחין ומערות" היא קביעה משפטית, ואין בה כדי ללמד האם מעשה זה רצוי או מותר.¹⁵ דבריו של רבה רק קובעים כי מבחינה משפטית תהיה משמעות למכירה של קרקע לנכרי, אף שייתכן שבעיות הלכתיות אחרות מצויות במכירה זו. אמנם, נראה כי אמירה זו היא בעלת חשיבות כאשר מנסים אנו לחשוב על אופיה של הזיקה שבין הארץ ובין העם. העולה מדבריו של רבה הוא שמקומה של הזיקה הייחודית של עמ"י לארץ ישראל הוא במישור הקדושה, ביחס למצוות התלויות בארץ, ולא במישור הקנייני. אף שישנה בוודאי עדיפות ואולי אף דרישה כי הארץ תהיה בבעלות ישראל, בעלות אחרת היא אפשרית המציאות, ואין מניעה אינהרנטית החוסמת מצב שכזה.

בין אם נלך בדרכו של רש"י, ונדבר על "קדושת הארץ" במובנים של עצם "עובר לסוחר" שכללי המשא והמתן הנוגעים אליו שונים, ובין אם בדרך זו, בה "קדושת הארץ" איננה שייכת כלל למקום בו ישנה טביעת אצבע של האנושי, אך טבעי הוא לחשוב על קדושה זו כקדושה שמקורה בסגולתה של הארץ עצמה. קדושה-סגולה זו של הארץ מעידה על דבר מה הטמון בעפרה וקרקעה מקדמת דנא, העומד לעצמו ואינו מושפע מזהותם של בעליה הממוניים של הקרקע. זוהי קדושה שרגבי אדמתה של הארץ ספוגים בה, ובעקבותיה "רְצוּ עֲבָדְיָהּ אֶת אֲבֹנֶיהָ וְאֶת עֲפְרָהּ יְחַנְּנוּ" (תהילים קב, טו). האפשרויות הרוחניות הגנוזות בה, והעומדות לפתחו של העם הנמצא בה שונות, ייחודיות, חד פעמיות, מעוררות דמיון וחלום. הטבע שלה, והגוף - אף שהם ככל

האדם ביחס לאובייקטים "קדושים" אלו בלבד. שאלות אלו אינן חופפות בהכרח האחת לשנייה.

15 שאלת ההיתר למכור לנכרי קרקע בארץ ישראל נסובה סביב דין "לא תחנם", ואין היא מעניינינו של מאמר זה. לאמיתו של דבר, לשאלת ההיתר ההלכתי של המכירה מצטרפת גם שאלת ההיתכנות המשפטית של מכירה זו בהנתן שהיא אסורה (אף לדעתו של רבה), וזאת על סמך הכלל "כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד - אם עביד לא מהני" שנפסק להלכה (תמורה ד, ב). אמנם, גם בנקודה זו לא נדון במאמר זה (עייין למשל ב"גרש ירחים" על אתר בד"ה "אבל יש קנין לעכו"ם", ובמהר"ם שיק על אתר שהרחיב בהצגת קושיה זו, בד"ה "אמר רבה אעפ"י").

הנופים והטבעים, בכל זאת דבר מה חמקמק ונסתר כמוס בהם. "יש בה איזה זיק שהוא, שלאחרת אין שהוא".¹⁶

קדושה זו, ניתן למצוא לה הד בכיסופי הדורות כולם ובגעועיהם אל הארץ: מנחמתו של ישעיהו ועד שיריו המייחלים של רבי יהודה הלוי, מתחננוני הבלתי פוסקים של משה רבנו להיכנס אל הארץ הטובה, ועד לכתובתה הנובעת של נעמי שמר. על קדושה זו כתבו "הכוזרי"¹⁷ ובעל "הכפתור ופרח"¹⁸, לה ציפו וייחלו. סגולה זו - "קביעא וקיימא" היא, לה' קדושת הארץ, ואין בבעלותו של הנכרי כדי לשנותה או לפוגמה.

ד. יש קניין לנכרי להפקיע - דיון בעמדת רבי אלעזר

רבי אלעזר חלק, כפי שראינו, על עמדתו של רבה. לדעתו, ביכולתו של הנכרי להפקיע קרקע בארץ ישראל מקדושתה המתבטאת בחיוב הפרשת תרומות ומעשרות, ע"י קניין. אך, דווקא כאשר דנים אנו במשמעות המשפטית הרגילה של קניין הנכרי - מתגלה כי ישנו פגם הפוגע בתוקפה של הקנייה, שכן הקרקע איננה נקנית לנכרי "לחפור בה בורות שיחין ומערות".

16 מתוך: "בכל זאת יש בה משהו" - נתן אלתרמן. במקור: "כי יש בה איזה זיק שהוא, שכלל הוא לא מזיק שהוא. ויש בה איזה חן שהוא, שלאחרת אין שהוא..."

17 ראה למשל במאמר השני יב-כ. ריה"ל חזר את הסיפור המקראי כולו סביב ארץ ישראל, אף את החלקים שבפשט המקראות אינם שייכים אליה. משהו יש בה, בארץ הפיזית הזאת דווקא, המנווט ומשפיע על הסיפור ההיסטורי כולו. אף המאבקים הבינלאומיים והמלחמות על "ארץ הקודש" מלמדים על סגולה ייחודית לה, ופוטנציאל רוחני עמוק הגנוז בה. לא ניתן לנתק, לדברי ריה"ל, בין סגולתו של העם לסגולתה של הארץ, ויש להבינן כמקשה אחת. מבט מעניין על פנים שונות בקדושתה של ארץ ישראל בהגותו של ריה"ל, המדגיש גם את ייחודיותו של הטבע הארצישראלי ניתן למצוא במאמרו של פרופ' יוחנן סילמן "ארציותה של ארץ ישראל בספר הכוזרי" (מתוך "ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים", עורכים: משה חלמיש ואביעזר רביצקי, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשנ"א 1991, עמ' 79-89).

18 עיין ב"כפתור ופרח", פרק י. ההתייחסות המיוחדת אותה מביא ה"כפתור ופרח" אל הקבורה בארץ ישראל דווקא עשויה ללמד על תפיסת קדושתה של הארץ כקדושה סגולית הנעוצה בקרקע עצמה, ואיננה חברתית-משפטית גרידא. כך גם הקשר שמשרטט ה"כפתור ופרח" בין ארץ ישראל ובין הנבואה. קביעת נוכחותה של הקדושה כבר מעת נתינתה אל האבות, ולא החל מכיבוש יהושע (בדומה למועד ההלכתי המקובל בדר"כ) מלמדת אף היא על תפיסה של קדושה א-היסטורית - קדושה סגולית הקבועה מאז ומעולם, ואיננה תלויה בגורם אנושי כלשהו. בעניין זה, ניתן לעיין עוד בדבריו של הרב ליכטנשטיין בספר "קדושת אביב" (הוצאת קורן ספרי מגיד תשע"ז) עמ' 273-276.

את העיון בדבריו של רבי אלעזר יש להתחיל דווקא מן הדין השני. כאשר קונה הנכרי קרקע בארץ ישראל - על אף שהרשות לעבוד את הקרקע ולגדל גידולים אכן מסורה לידי, לא זכה הוא בהרשאה לשנות את תוואי השטח. נראה כי קניינו של הנכרי איננו חל באופן מלא כלפי קרקע מארץ ישראל. אף שהוא זוכה בזכויות מסוימות הקשורות אליה, אין קנייתו מזכה אותו בזכויות המלאות על הקרקע בהן היה זוכה לו היה קונה שדה דומה בחו"ל.

המגבלה על עיצוב פני שטח השדה עשויה ללמד על פער שבין זכות קניינית על השימוש החקלאי בשדה ועל תוצריה, לבין בעלות על גופה של השדה עצמה, המקנה כמובן גם חופש פעולה מוחלט בתוכה. לפי רבי אלעזר, הראשונה נתונה לנכרי שקנה את הקרקע, ואילו השנייה לא. הרשב"א במקום, זיהה קביעה זאת כקביעה שהנכרי אינו קונה בארץ ישראל קרקע ב"קניין הגוף"¹⁹:

19 הלכנו כאן בדרכו של הרשב"א בביאור הגמרא, כיוון שנראה היה בעינינו כי זוהי הדרך הפשוטה ובעלת האופי העקרוני יותר. אמנם, הרמ"ה על אתר הסביר את הקטגוריה "לחפור בה בורות שיחין ומערות" באופן שונה. בעיניו, אין ההגבלה על חפירת בורות שיחין ומערות הגבלה קטגורית הנעוצה בשורשה בחוסר יכולתו של הנכרי לקנות קרקע בארץ ישראל בקניין הגוף, אלא נובעת לכאורה מאמדת דעתו של הישראלי שמכר את השדה בהתאם לשעבודה של השדה למעשרות. לדעתו של רבי אלעזר, ביכולתו של המוכר הישראלי לטעון כי בשעת המכירה לא העלה בדעתו כי הנכרי ישתמש בשדה באופן כזה שיצמצם את תפוקת המעשרות שלה, ועל כן להוציא את השדה מידי הישראלי אחר שקנה את השדה מן הנכרי, בהינתן שהלה איננו מעוניין לשוב ולמלא את הבורות בעפר. רבה ורבי אלעזר, אם כן, קבעו הלכה אחת הקשורה בהשפעתו של קניין הנכרי על דיני המעשרות בפירות שגדלו ברשותו, והלכה שנייה הקשורה אף היא במעשרות - בדבר שעבוד השדה למעשרות שיאפשר לו למוכר לטעון כי מקחו היה מקח טעות.

אמנם, הדברים אינם ברורים דים. אם כוונתו של הרמ"ה כאן היא למקח טעות במשמעותו הרגילה, מדוע תיאמר סברה זו דווקא בנוגע לקניין הנכרי, ולא נחיל אותה גם כלפי מכירה לכל אדם מישראל? כמו כן, מדוע מקבלים דיני המעשרות מעמד מיוחד בהגדרת מקח הטעות מעבר לכל עניין אחר, כמו למשל גידולי השדה, או גידורה? נראה כי יש כאן עניין אובייקטיבי שאינו שייך בדעת המוכר. אך אם כן, מדוע בעיה זו של הפקעת חלקים מן השדה ממעשר איננה מתעוררת כאשר מחליט הישראלי לחפור בורות בשדה אבותיו? הדברים טעונים ליטוש ובידור. דברי הרמ"ה תלויים גם בגרסאות שבדברי רבי אלעזר, כפי שנדון לקמן בהערה 20. בכל אופן, בעוד הרשב"א התבונן בדינם זה של האמוראים בעיניים עקרוניות המרחיקות את הנכרי מקניין של "גוף הקרקע" בקרקע ארץ ישראל, הרמ"ה קשר אותו לשיקולים של צמצום המעשרות מן השדה. כדבריו של הרמ"ה ניתן למצוא גם בדברי המאירי על אתר (ד"ה אע"פ שאין), אף שלא הרחיב את היריעה כמותו. ניתן אף להציע נפקא

אבל יש קנין לגוי בא"י לחפור בה שיחין ומערות. כלומר שאינה כקנין פירות לבד שאינו יכול לחפור בה בורות שיחין ומערות, ואף הלוקח שדה בזמן שהיובל נוהג אינו יכול לקלקלה ולחפור בה, אלא כקנין הגוף דמי ויכול לחפור בה...

דבר מה מונע את קניינו של הנכרי מלהתפשט אף לגוף הקרקע. נימוקו של רבי אלעזר מלמדנו מהו - "לה' הארץ".²⁰ מעובדת שייכותה של הארץ לה' נובעת אי האפשרות של הנכרי להיות בעליה הממשיים של קרקע בארץ. הזיקה שבין ארץ ישראל ובין האלוקי מתבטאת בכך שיכולה היא להיות בבעלותם של ישראל דווקא, ובעלותו של זר עליה לעולם תהיה בעלות חסרה, "קניין פירות" ולא "קניין גוף".²¹ רבה ורבי אלעזר דרשו שניהם פסוקים המצביעים על זיקתה של הארץ לגבוה. הפסוקים דומים, "כי לי הארץ" ו"לה' הארץ", אך דרשות האמוראים עצמן מושכות לכיוונים מנוגדים. בעוד רבה דרש את שייכותה של הארץ לה' כקשורה אל הקדושה שבארץ שאינה תלויה בזוהתם של הבעלים והיושבים בה, רבי אלעזר הבין אותה כמצע לבעלות הישראלית

מינות בין שיטות שונות אלו: בניית בתים בשדה שאינם פוגעים בתוואי השטח ממש, או לחילופין הפירת מנהרה מתחת לקרקע בשטח השדה כך שהגידולים החקלאיים לא ייפגעו (הקושיות והנפקא מינות בדברי המהדיר על הרמ"ה - "חידושי הרמ"ה ושיטות הקדמונים על מסכת גיטין", מכון ירושלים תשמ"ה, הערה כד).

20 אמנם בכתבי יד מינכן, אוקספורד, ותיקן הגרסא אחרת: "שנאמר כי לי הארץ". כך גם בלשונו של הרמב"ן בהשגות לספר המצוות לא תעשה רכו שיצוטט לקמן. המגמות השונות של רבה ורבי אלעזר בדרשת הפסוקים המתוארות בהמשך הפסקה, מתחדדות עוד יותר לפי גרסאות אלה. עיין למוש"ב "זרע יצחק" על אתר: "שם יש קניין וכו' שנאמר דגן וכו' ואליבא דר"א צ"ל דקרא דלי הארץ אין פרושו קדושת הארץ אלא לי הארץ ממש ומצאתי בשו"ת דהרב בצלאל סי' א' דיש גירסא דגורסים בדברי ר"א אין קנין לגוי לחפור וכו' שנאמר לי הארץ וזה הוא כדכתיבנא וברור". שמא ניתן להציע כי זהו מקור ההבדל בין הגרסאות: הפסוק "כי לי הארץ" הובן בעקבות רבה כמתייחס לעולמה של הקדושה - "לי קדושת הארץ" - וממילא היה נראה כלא מתאים לדבריו של רבי אלעזר שלכאורה קשורים למישור הקנייני, ועל כן הוחלף ל"לה' הארץ". ואמנם, דברי הרמ"ה שהוצגו בהערה 19 לעיל מבוססים על הגרסה "כי לי הארץ" אף בנימוקו של רבי אלעזר: "ודייקי' להאי פירושא מדא"ר אלעזר אין קנין לגוי לחפור בורות שיחין ומערות שנ' כי לי כל הארץ לי קדושת הארץ, אלמא לענין מעשר קאי...". כאמור לעיל, הרמ"ה אכן הבין את דין הבורות השיחין והמערות כקשור גם הוא למעשר.

21 למען הדיוק, נראה כי למעשה קניין הפירות המדובר כאן אינו כקניין פירות שבכל מקום, אלא עדיף ממנו. כך למשל בדבריו החזון איש מהם עולה כי קניין זה מכלל קניין פירות יצא ולכלל קניין הגוף ממש לא הגיע (חזון איש שביעית א, ב). ושמא נקודה זו הביאה את הרמ"ה והמאירי (לעיל הערה 19) להציע פירוש אחר לדברים. בכל אופן, לענייננו חשובה העובדה כי ישנו פגם משפטי בחלות הקניין של הנכרי ובעלותו על קרקע מארץ ישראל.

על הקרקע, בעלות שאיננה יכולה להימסר באופן מלא לנכרי. רבה פנה אל מישור הקדושה, ואילו רבי אלעזר אל מישור הקניין והבעלות.²²

העולה מדברינו הוא כי בשונה מעמדתו של רבה, שכפי שכתבנו לעיל ראתה את הזיקה בין עם ישראל וארץ ישראל כמצויה דווקא במישור הקדושה, נראה כי בעולמו של רבי אלעזר זיקתם זו של ישראל לארץ טעונה במשמעות נוספת, הממוקמת במישור המשפטי-קנייני. רק ישראל יכולים להיות בעליה המשפטיים של קרקע מארץ ישראל,

22 הסברנו את אי יכולתו של הנכרי לחפור בורות שיחין ומערות בקרקע ארץ ישראל שקנה כנעוצה בפער שבין ישראל לעמים בזיקתם אל ארץ ישראל. אמנם, מדברי החת"ם סופר עולה אפשרות אחרת בהסבר מהותה של מגבלה זו. למעשה, אין זה המקום היחיד בו אנו מוצאים דיון בחפירת בורות, שיחין ומערות בשדה שנקנתה. מהירושלמי (גיטין ד, ט) עולה כי מגבלה זו תקפה אף כלפי ישראל שקנה שדה מישראל חברו בזמן שהיובל נהג. החת"ם סופר קישר בין הגבלתו זו של הנכרי להגבלתו של ישראל בזמן שהיובל קיים (חתם סופר גיטין מז, א ד"ה לחפור בו בורות). בהמשך דבריו הוא אף תמה על הגבלתו של הנכרי לעניין זה, שכן ייתכן והנכרי איננו מחוייב בקיום המצווה של "ושב לאחוזתו", שהיא לאחת הדעות בירושלמי מקור ההגבלה על חפירת הבורות בשדה שנקנתה, ועל כן נשאר בצ"ע בשאלת מקור הגבלתו של הנכרי. רוצה לומר, המרחב ההלכתי דרכו חשב בתחילה החתם סופר להבין את הגבלת שינוי תוואי השטח הוא המרחב של דיני היובל, כלומר, נתינתו של הקב"ה את הקרקע למשפחה ספציפית, כפי שעלה בגורל. אין לפנינו הבדל מהותי בין הנכרי ובין ישראל, אלא הבדל בין המשפחה לה יועדה הנחלה מגבוה ובין באי העולם כולם שמחוצה לה. אמנם, החזון איש הילך בדרך אחרת, ובה גם הלכנו אנחנו. החזון איש דייק שגבולות קניינו של הנכרי בקרקע ארץ ישראל, אף שדומים הם לגבולות השימוש בקרקע המוטלים על ישראל בזמן שהיובל נהג, אין הם נובעים מאותם השורשים: "הא דנחלקו אי יש לעכו"מ קנין לחפור בה בורות פי' רשב"א דנחלקו אי קונה קנין הגוף ומ"ד דאין לו קנין לחפור בה בורות ס"ל דאין עכו"מ קנין הגוף בא"י אלא קנין פירות והלכך אין לו רשות לחפור בורות כמו לוקח שדה בזמן שהיובל נהג, ואע"ג שאין העכו"מ חייב להחזיר יובל (דהחזרת יובל מצוה היא ואין העכו"מ חייב בה...), מ"מ אין לו קנין הגוף לחפור בה, ואע"ג שהיא שלו לעולם מ"מ הארץ ברשות ישראל והלא למחר אפשר שיקחנה ישראל מידו ואין לו רשות להפסידה" (חזון איש שביעית סי' א). קושייתו של החתם סופר משמשת כראיה בדבריו של החזון איש. גבולותיו של קניין הנכרי אינם נובעים מדיני היובל, שכן הנכרי אכן אינו מחוייב בהשבת הקרקע לבעליה המקוריים בשנה זו. אי יכולתו לקנות את הקרקע בקניין הגוף נעוצה בסיבה אחרת, המבדילה באופן עקרוני בין הנכרי ובין ישראל בתחום זה של הבעלות על הארץ. על אף שייכותה של השדה לנכרי ללא הגבלת זמן - לא ניתן להעלים עין משייכותה העקרונית לישראל, שייכות המעמידה את קניינו של הנכרי בצילה של רשות ישראל האופפת אותו באופן תמידי, ומונעת ממנו לשנות באופן מהותי את פני הקרקע.

זכות שאיננה נתונה לאדם אחר. לשון אחרת, את הבטחתו של הקב"ה לאברהם "לְזַרְעֶךָ אֶתְּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת" הבין רבי אלעזר כנושאת משמעות משפטית של ממש.

העולם הקנייני נוכח אף בדינו הראשון של רבי אלעזר, ולכאורה נראה כי ההפקעה מן המעשר ע"י קניין הנכרי, בה צידד, קשורה אליו בקשר של קיימא. כך עולה מן הדרשה באמצעותה נימק רבי אלעזר את תוקף קנייתו של הנכרי להפקיע מן המעשר: "דגנך - ולא דגן עובד כוכבים". דווקא הפירות שגדלו בשדה בבעלות ישראל, "דגנכם", הם הפירות המתחייבים במעשר. אין קדושתה של הארץ מופקעת משאלת הבעלות על השדה, כפי שחשב רבה, אלא להיפך, היא כרוכה וקשורה בה. ייחודיותה של הארץ, ואף בכל הקשור לעולמן של המצוות התלויות בארץ, צומחת ועולה דווקא בקרקע שאינה רק קרקע ארץ ישראל הגיאוגרפית, אלא גם מצויה בזיקה קניינית אל אדם מישראל. טביעות אצבעותיה של הבעלות נוכחות, אם כן, בדבריו של רבי אלעזר מראש ועד סוף.

אמנם, בנקודה זו בדיוק ניכרת חוסר ההלימה שבין שני ההגדים המרכיבים את דברי רבי אלעזר. אף שמצויים הם באותו המרחב, כזה המתייחס לקניין, מחשבה מעמיקה תחשוף בפנינו את אי ההתאמה ביניהם. אם אכן העמיד רבי אלעזר את הבעלות כגורם המכונן את קדושת המעשר של התבואה, כיצד תפקיע קנייתו של הנכרי את הקרקע מקדושתה אם כלל אין ביכולתו של הנכרי לקנות קרקע ארץ ישראל באופן מלא?

הקביעה כי אין לנכרי קניין לחפור בורות שיחין ומערות, היא עצמה מונעת את אפשרות הפקעת "קדושת הארץ". אם כן, אין מנוס מן המסקנה כי הדרך בה הצגנו את עמדתו של רבי אלעזר אינה מדויקת עד תום. אף שאין ספק כי בשונה מרבה, לדעתו של רבי אלעזר העולם הקנייני עומד ברקע הזיקה שבין עם ישראל ובין ארצו, האופן המדויק שבו מחלחל הוא אל המציאות ההלכתית עוד טעון הוא שיוף ובידור. נצלול, אם כן, לעומקה של השקלא וטריא, ונשרטט דרכים לעמדתו של רבי אלעזר.

ה. דגנך, ולא דגן עכו"ם - למשמעותה של הדרשה

דרכנו עוברת בעיון בפישורה של דרשת רבי אלעזר: "דגנך - ולא דגן עכו"ם". ברם, כאשר נתבונן במיקומה של דרשה זו בסוגיה, תתגלה לעינינו תמונה מפתיעה. דרשתו של רבי אלעזר איננה מופיעה רק כדרשה הניצבת אל מול דרשתו של רבה "כי לי הארץ", אלא גם כניצבת אל מול דרשה נוספת, שנדרשה על אותו הפסוק:

במאי קמיפלגי? מר סבר: דגנך - ולא דגן עובד כוכבים; ומר סבר: דיגונך - ולא דיגון עובד כוכבים.

לאחר שהציגה הגמרא את דעותיהם של רבה ורבי אלעזר, היא התלבטה בשאלה "במאי קמיפלגי", והסבירה כי מחלוקתם נסבה על דרשת הפסוק "וְרֵאשִׁית גֵּז צֹאנֶךָ תִּתֶּן לוֹ" (דברים יח, ד). אם כן, דרשתו של רבי אלעזר לא תובן אלא לאור שתי הדרשות שסוגיית הגמרא ייחסה לרבה והעמידה כמנוגדות לה: "כי לי הארץ - לי קדושת הארץ" מחד, ו"דיגונך - ולא דיגון עכו"ם" מאידך. שומה עלינו לבחון את משמעותה ותפקודה של הדרשה בשתי המערכות בהן היא נתונה, וכן לעמוד על היחס בין השתיים. אמנם, מן ההכרח לשים לב לכך שבמשפט זה נעוץ חידוש אף כלפי עמדתו של רבה. כעת נאמר כי הדרשה שביסוד שיטתו היא דווקא "דיגונך - ולא דיגון עכו"ם", בשונה מן הנימוק הברור הניתן לעמדתו בראשיתה של הסוגיה. רוצה לומר, מוטלת עלינו אף החובה לברר את היחס שבין נימוקיהם של האמוראים בהם דנו עד עתה, לבין מה שקבעה הסתמא דגמרא כיסוד מחלוקתם של החכמים.

כפי שכתבנו למעלה, כאשר מתבוננים בדרשה שהנחתה את רבי אלעזר בפסיקתו, נראה כי זהותם של בעלי התבואה היא חלק בלתי נפרד מן הגורם המחייב אותה בתרומות ומעשרות. דווקא בדגן ישראל תתבטא קדושת הארץ, ולא בדגנו של הנכרי. אמנם, נראה כי כעת יש להפנות את תשומת הלב לנקודה נוספת העולה מפשט הדרשה, והיא העובדה כי היא מוסבת לכאורה על התבואה והדגן ולא על הקרקע עצמה. אין להקל ראש בדיוק זה. עד כה דנו ביחסים שבין עולמות הקדושה והבעלות בתפיסותיהם היסודיות של האמוראים, אמנם טרם נתנו דעתנו לשאלת תיחומה של המחלוקת ההלכתית המעשית ביניהם. התובנה כי דרשתו של רבי אלעזר מכוונת לכאורה במיוחד כלפי התבואה הגדלה בשדה עשויה לקרבנו למחשבה כי גם הנפקות ההלכתית שעמדה במוקד הדיון עסקה בדינם של ה"פירות" שגדלו תחת בעלותו של הנכרי, ולא בקרקע עצמה. אכן באופן כזה הבין גם רש"י את מושא הדיון של הסוגיה:

שאינ קנין כו' - אם קנה עובד כוכבים קרקע בארץ אין קניינו קנוי להפקיעה מקדושתה שלא תתחייב במעשר וישראל הקונה ממנו מן הפירות צריך לעשר.

ההפקעה מידי מעשר, שעליה נסבה המחלוקת, באה לידי ביטוי בפירות הגדלים בשדה כאשר נמצאת היא ברשותו של הנכרי. בעוד רבה סבר כי השדה לא הופקעה ממעשר, ועל כן אם יקנה אדם מישראל את הפירות מן הנכרי יהיה חייב לעשרם, רבי אלעזר סבר כי פירות אלו ייפטרו ממעשר, שכן "דגן עכו"ם" הם, ולא "דגנך". אמנם, כיוון שכפי שהזכרנו גם רבה למד מן הפסוק הגבלה הקשורה בדיגון הנכרי, גם לדעתו לא יתחייבו כל הפירות שייקנו ע"י ישראל במעשרות, ובלשונו של רש"י:

דיגונך ולא דיגון של עובד כוכבים - שאם מירחן עובד כוכבים והן שלו בשעת מירוח שהוא גמר מלאכתן למעשר מירוח העובד כוכבים פוטין ואפי' לקחן

מישראל בשבולין אבל אם הגדילו בקרקע העובד כוכבים ולקחן ישראל בשבולין ומירחן חייבין במעשר דקרקע א"י ביד עובדי כוכבים לא הופקעה קדושתה.

התבואה המתחייבת במעשר, גם לדעתו של רבה, היא דווקא תבואה שבשעת "דיגונה", קרי, בשעת מירוח הכרי שלה, הייתה בבעלות ישראל. שעת מירוח הכרי, היא עת גמר המלאכה של הפירות, והוא זמן ההתחייבות ההלכתית שלהן במעשרות. החל מזמן זה ואילך - שוב לא ניתן לאוכלם אף לא אכילת עראי ללא הפרשת תרומות ומעשרות. דעתו של רבה, אם כן, היא כי פירות ארץ ישראל שגדלו בבעלותו של נכרי יתחייבו במעשרות אך ורק אם ב"זמן הקריטי" לחיוב המעשר היו בבעלות ישראלית.

מחלוקתם של רבה ורבי אלעזר בדרשת הפסוק "ראשית דגנך", היא למעשה מחלוקת על מהותה של ההגבלה הנלמדת מן הפסוק בנוגע לדיני תרומות ומעשרות. בעוד רבי אלעזר דרש כי קדושת המעשר תחול דווקא על גידולי השדה שמראשית גידולם גדלו בידי ישראל, רבה למד כי ההגבלה מוסבת כלפי הבעלות על הפירות בשעת ההתחייבות ההלכתית במעשרות בלבד. מחלוקת זאת עשויה להיתפס כמחלוקת בהצבת גבול הבעלות הנדרש לתחולתם של דיני המעשר. אמנם, קשה יהיה להלום את הלשון העקרונית והנחרצת בה נקטה הגמרא, המורה על עמדותיהן השונות בתכלית של רבה ורבי אלעזר ביחס להפקעה מידי מעשר שבקניין הנכרי, על פי הבנה זו.

בשל כך, נוכל להציע מבט שונה על מחלוקתם של האמוראים בדרשת הפסוק. דרישתו של רבה כי תהיה התבואה בבעלות ישראל בשעת ה"דיגון" - אין לראותה כקביעה שעניינה הבנתה של חובת המעשר כשייכת לפירות המצויים בבעלות ישראל בלבד, אלא כקשורה להגדרתו של רגע החיוב במעשר מבחינה הלכתית. "רגע הלכתי" זה הוא חסר משמעות עבור הנכרי, וממילא אף עבור הפירות שברשותו, מן הסיבה הפשוטה שהלה איננו חייב במצוות. אין באופן בו קרא רבה את הפסוק טענה על הבעלות הישראלית כמכוננת את מעמדם של פירות השדה כפירות השייכים לדיני המעשר, אלא התמודדות הלכתית-פורמלית, עם האופן בו חלים עליהם דיני המעשר הלכה למעשה.²³ בשונה ממנו, דרשתו של רבי אלעזר כוונה ישירות אל הגדרתם של הפירות

23 מלשונו של רש"י במסכת בכורות ניתן ללמוד לכאורה כי הקריטריון ההלכתי בעל המשמעות בשעת מירוח התבואה איננו זהותם של בעלי התבואה בשלב זה, אלא זהותו של מבצע פעולת המירוח: "דגנך - דיגונך מה שאתה ממרח חייב בתרומה ולא מירוח עובד כוכבים" (רש"י בכורות יא, ב). אם דיוק זה אכן נכון הוא, אזי הוא מחדד עוד יותר את מחלוקתם של האמוראים בדרשת הפסוק: רבי אלעזר הסיק מסקנה הנוגעת לבעלות הישראלית על הפירות ("דגנך"), ואילו רבה מסקנה הנוגעת לפעולת המירוח הישראלית. ייתכן והדבר משתקף גם בפרשנותו של רש"י לדברי הגמרא "אלא דמרחינהו ישראל מרשות עובד כוכבים" (בכורות

הגדלים בשדה ושייכותם לקדושת המעשר. לדבריו, ישנו תנאי נוסף הנוגע לתבואת השדה, תנאי שרבה לא העלה אותו על דעתו כלל,²⁴ וכאשר לא יתקיים - תופקע התבואה מידי מעשר, והוא ששלב גידולה של התבואה יתרחש ברשותו של ישראל.

היקף דרשתו של רבי אלעזר - בין קרקע למעשרות

אמנם, על משמעותו המדוייקת של תנאי זה יכולים אנו להרהר, שכן השאלה האם הדרשה שלימדה אותו ניצבת אל מול דרשתו של רבה "כי לי הארץ", או שמא אל מול הדרשה "דיגוןך - ולא דיגון עכו"ם" עשויה להשפיע על אפיונה של השדה הסמנטי בו היא נטועה. כאשר מתבוננים אנו בקביעתו של רבי אלעזר כחלק מן הדיון על הפסוק "ראשית דגנך", תיראה היא בעינינו כחלק ממערכת דיני המעשר. כשם שרבה לימד על הימצאותה של התבואה ברשות ישראל בשעת ההתחייבות במעשר, כך רבי אלעזר

יא, ב), עליה כתב: "דאמרחינהו ישראל מרשות עובד כוכבים - שהיה ישראל אריס וקרקע של עובד כוכבים הוי" - פעולת המירוח הישראלית עצמה היא החשובה, אף שמדובר בנכרי שהוא בעליה של הקרקע, ועל כן במקרה המתואר יש חיוב במעשרות. גם מדברי הרמב"ן (קידושין מא, ב) נראה כי זהותו של הממרח, ולא הבעלות על התבואה, היא הקובעת לעניין צד זה של החיוב בתרומה. אמנם, התוס' שם (ד"ה דמרחינהו ישראל) הבינו את המקרה המתואר בגמרא בבכורות כמקרה בו קנה ישראל את הפירות מן הנכרי קודם המירוח. נראה כי לא היו מוכנים לקבל כי פעולת המירוח תחייב במעשרות ללא בעלות ישראלית על הפירות. כמו כן, אף מלשוננו של רש"י בסוגייתנו שצוטט לעיל נראה כדעת התוס', שכן הדגיש וכתב: "ולקחן ישראל בשיבולים ומירחן". בנוגע לעמדת הרמב"ם בשאלה זו ניטשה מחלוקת הפוסקים (ראה גם בהערה 64). אמנם, כפי שכתבנו בגוף המאמר, אף לשיטת התוס' תיתכן חלוקה מהותית בין שייכותם של הפירות במעשר לבין החלת דיני המעשר עליהם בפועל.

24 השאלה האם הסכים רבי אלעזר לדרישתו של רבה "דיגוןך - ולא דיגון עכו"ם" שנויה לכאורה במחלוקת הראשונים. השאלה תהיה, כמובן, במקרה בו תבואה גדלה ברשותו של ישראל, אך קודם שעת מירוח הכרי נמכרה לנכרי - האם תיפטר מתרו"מ אליבא דרבי אלעזר? לשון אחרת, האם חלקו רבה ורבי אלעזר מחלוקת עקרונית על התנאי הקובע את הפירות כשייכים למעשר, או שמא רבי אלעזר הוסיף תנאי נוסף על פני רבה? בתוס' ד"ה "מרב סבר דיגוןך וכו'" כתב כי מדברי רש"י עולה כי הבין שהמחלוקת בנוגע לשעת הדיגון והדגן אכן תלויות זו בזו, ורבי אלעזר סבור כי דיגון הגוי אינו פוטר את התבואה ממעשר (אפשרות זו עולה אף בדברי הרמב"ן והריטב"א על אתר, אם כי ברש"י שלפנינו אין היא כתובה בצורה מפורשת). התוס' עצמו חלק על הסבר זה, וטען כי אף רבי אלעזר הסכים כי דיגון הנכרי פוטר ממעשר, אלא שהוסיף על גביו תנאי נוסף. הרמב"ן והריטב"א אף הם הציעו את האפשרות כי אף רבי אלעזר סבור כי דיגון הנכרי פוטר, אך הדרך בה הלכו בהסבר אפשרות זאת שונה מדרכו של התוס', עיינו בדבריהם ובתוס' כאן.

דרש כי צריכה היא להיות תבואה שגדלה בשדה שבבעלות ישראל. באמרו זאת, לא התייחס רבי אלעזר לקדושתה של הארץ, אלא לשאלה לגבי איזו תבואה עומדת חובת המעשרות. אף מיקודה של הדרשה בדגן ולא בקרקע מתאימה היא למחשבה שכזאת. הצבעים הבסיסיים שלה הם צבעי הדיון במצוות המעשרות המוטלת על האדם מישראל, ולא צבעי השאלה על ייחודיותה של הקרקע. לאמירה שכזו משמעות רחבה. על פיה, לדעתו של רבי אלעזר קדושתה של הארץ איננה פוקעת כלל ועיקר. המשמעות ההלכתית של דבריו היא אך ורק בתחום הספציפי של דיני המעשר. מצוות אחרות התלויות בארץ, דוגמת שביעית וערלה, כלל לא יושפעו מדין זה, אם כך. כלפיהן, לא חל שינוי כלל במעמדה של הארץ עם מסירתה לידי הנכרי.

אולם, הסוגיה עצמה הציבה את המילים "דגנך - ולא דגן עכו"ם" ראשית דווקא כנגד קריאתו של רבה "לי קדושת הארץ". דבריו של רבה מוסבים, כפי שראינו, כלפי מעמדה וקדושתה של הארץ עצמה, וכך הם פני הדברים גם כלפי דינו השני של רבי אלעזר שקבע כי אין לנכרי קנין לחפור בורות שיחין ומערות בארץ ישראל. בהקשר זה, קשה יהיה לראות את הדרשה כמי שעוסקת רק בדיני המעשרות. קריאה שכזאת תיראה בעינינו כקריאה התולשת את הדרשה מן המרחב בו היא מצויה. נראה יותר כי מילותיו אלו של רבי אלעזר נושאות מסר גם כלפי מעמדה של הארץ, מסר בו חלוק הוא על רבה. אף הלשון "קנין בארץ ישראל" ו"להפקיע" מלמדות זאת לכאורה.

ביחס לשאלה זו נוכל להיעזר בסוגיה ממסכת עבודה זרה שיש בה כדי לשפוך אור על משמעותה של ההפקעה מידי מעשר המדוברת בסוגייתנו (עבודה זרה כ, ב - כא, א):

מתני'. אין משכירין להם בתים בארץ ישראל ואין צריך לומר שדות, ובסוריא משכירין להם בתים אבל לא שדות, ובחור"ל מוכרין להם בתים ומשכירין שדות, דברי רבי מאיר...

גמ'. מאי אין צריך לומר שדות? אילימא משום דאית בה תרתני, חדא חניית קרקע, וחדא דקא מפקע לה ממעשר, אי הכי, בתים נמי איכא תרתני, חדא חניית קרקע, וחדא דקא מפקע לה ממזוזה! אמר רב משרשיא: מזוזה חובת הדר הוא.

המשנה אסרה על השכרת בתים ושדות לנכרים בארץ ישראל, אך הדגישה כי קביעה זו לגבי שדות מובנת מאליה לעומת הקביעה בנוגע לבתים. האיסור על שכירות הוא גזירה מחשש שיבואו למכור בתים ושדות לנכרים בארץ ישראל, והגמרא מסבירה כי החשש כלפי השדות משמעותי יותר, משום שכתוצאה ממכירת השדה לנכרי תיווצרנה שתי בעיות: הראשונה, תהיה זו מכירה שיעבור בה המוכר על איסור "לא תחנם". השנייה, מכירה זו לנכרי תפקיע את הארץ ממעשר. זאת לעומת בעיה אחת כאשר מתבוננים אנו בבתים בארץ ישראל שיימכרו לנכרים - איסור "לא תחנם" בלבד. על

שאלתה של הגמרא כי גם מכירת בית לנכרי תגרום להפסד ופגיעה במצוות המזווה שעד כה התקיימה בבית, ענתה הגמרא כי מצוות מזווה היא מצווה המוטלת על האדם הגר בבית ולא על הבית עצמו.

מצוות המזווה נתפסת כאן כמצווה שמוקד החיוב שלה איננו הבית, המבנה הפיזי עצמו, אלא האדם המתגורר בו. היא מצווה הקשורה ל"מצב האנושי" של האדם, שכחלק מחייו מתגורר בבית, ולא כ"חובת הבית". בשל כך, את הפגיעה במצוות המזווה שתיגרם מן המכירה לנכרי לא יהיה נכון לראות כפגיעה בחובה דתית העומדת על הבית עצמו, אלא כהשלכה נקודתית הנובעת באופן הכרחי מכך ששוב לא יגור בו יהודי החייב במצוות. בניגוד לבית, חיוב המעשרות מובן כחיוב השייך אל השדה עצמה, ומסיבה זו מכירתה לנכרי תפקיע אותה ממעשרות. דבר מה יתרחש בשדה כאשר היא תעבור לבעלותו של הנכרי. לא נוכל לראות את היעדר הפרשת המעשרות ממנה רק כתוצאה של היעדר אדם שיתחייב בהפרשה, אלא כשינוי-הפקעה במעמדה-קדושתה של השדה עצמה. ההפקעה, התואמת לכאורה את ההפקעה שבסוגייתנו, מובנת ככזאת המוסבת כלפי מעמדה של הארץ, ולא רק כתנאי בעולם המעשרות.²⁵ בפנינו, אם כך,

25 קישרנו סוגיה זו במסכת עבודה זרה דווקא אל עמדתו של רבי אלעזר, בשל הביטוי "הפקעה" המופיע בשתי הסוגיות. נראה כי הסוגיה במסכת עבודה זרה מצדדת בהפקעת קדושת המעשר מן השדה עם מכירתו לנכרי, והרי על עמדה זו בדיוק חלק רבה בסוגייתנו. התוס' במסכת עבודה זרה (ד"ה הא אמר), הלך גם הוא בדרך זו. בדבריו העלה אפשרות כי ההפקעה המדוברת במסכת עבודה זרה משמעותה אי הבאת מעשרות מן השדה ולא הפקעה עקרונית, כך שתוכל הסוגיה להתיישב אף לדעתו של רבה, אך דחה אפשרות זאת בטענה כי פירות זה בתפוקת המעשרות איננו מתאים ללשון "הפקעה", המלמדת על שינוי סטטוס עקרוני של הקרקע ולא על תוצאה "מקרית" הנובעת מנוכחותו של הנכרי, עיין שם בדבריו. אמנם, יש לשים לב כי אין בדבריהם של התוס' כדי ללמד על השאלה שאנו עוסקים בה, על שדה המשמעות שדרכה יש להבין את ההפקעה ממעשר עליה דיבר רבי אלעזר בדינו. עיקר עניינו של התוס' בטענה כי "הפקעה" מציינת שינוי דרמטי בהגדרותיה ההלכתיות של הקרקע ולא אירוע "מקרי", אך שינוי כזה יכול בהחלט להיות בתוך מרחב המשמעות של דיני המעשר המוטלים על האדם בלבד. אנחנו הצבענו על נקודה אחרת בסוגיה, והיא ההשוואה בין שדה ובין בית, המלמדת על כך שישנו חיוב ה"מוטל", כביכול, על הקרקע עצמה. ראיה לדבר, העובדה כי התוס' לא הקשו על ההצעה שהתנגדו לה את הקושיה הפשוטה לכאורה: לפי הצעה זו, מה יהיה ההבדל בין בתים ובין שדות? אין זה אלא כי מדובר בשני צירים שונים. הבנת ההפקעה כפירות בהבאת המעשרות איננה סותרת את הקביעה כי השדה עצמה היא שמופקעת ממעשר עם המכירה לנכרי, בשונה מן הבית שהמזווה שבו היא חובת הדר. ברם, ייתכן ובכל זאת ניתן להבין את הסוגיה במסכת עבודה זרה גם לדברי רבה. ניתן להסביר כי המשמעות השונה של ה"הפקעה" בין שתי הסוגיות נעוצה בהקשר בו כל אחת

דין השייך למאפייני קדושתה של הארץ, אך באופן מעשי בא הוא לידי ביטוי בדינם של הפירות בלבד. מוסב הוא כלפי הקרקע, אף שמילותיו של הפסוק ממנו נלמד מופנות הן כלפי התבואה כשלעצמה. מורכבות זו שבהגדרתו של הדין היא אך חלק ממתח רחב יותר, מתח המצוי בין שלביה השונים של הסוגיה.

ו. "אינה ככיבוש יחיד" - עיון בפסיקת הרמב"ם

ברם, נראה כי אף שאלת תיחומה ההלכתי של הסוגיה נעוצה במתח זה. תן דעתך, עמדתו של רש"י כי מחלוקתם של רבה ורבי אלעזר סבבה סביב דין הפירות איננה מוסכמת על כלל הראשונים בסוגיה. דרך אחרת הייתה לו לרמב"ם כאשר בא לפתחה של סוגייתנו (תרומות א, י-יא):²⁶

(י) עכו"ם שקנה קרקע בא"י לא הפקיעה מן המצוות אלא הרי היא בקדושתה, לפיכך אם חזר ישראל ולקחה ממנו אינה ככיבוש יחיד אלא מפריש תרומות ומעשרות ומביא בכורים והכל מן התורה כאילו לא נמכרה לעכו"ם מעולם ויש קנין לעכו"ם בסוריא להפקיע מן המעשרות ומן השביעית כמו שיתבאר.

(יא) פירות העכו"ם שגדלו בקרקע שקנה בא"י, אם נגמרה מלאכתם ביד עכו"ם ומרחן העכו"ם פטורין מכלום שנאמר דגנך ולא דגן עכו"ם, ואם לקחן ישראל

מהן עוסקת. במסכת גיטין נידון, כפי שראינו, עניין עקרוני - מעמדה של הארץ והשפעתו של קניין הנכרי עליה, וממילא שם יש להבין את ה"הפקעה" בצורה עקרונית יותר, עליה יסכים רק רבי אלעזר. אמנם, במסכת עבודה זרה העניין הנידון הוא הלכתי-פרקטי יותר: הגזירה שלא להשכיר בתים ושדות לנכרי. כאן ה"הפקעה" יכולה להתפרש בצורה מינורית יותר, כפיחות בהבאת המעשרות, כך שגם רבה יסכים כי במובן זה השדה "מופקעת" ממעשר. הפער שבין הלשון העברית בה עושה שימוש הסוגיה במסכת גיטין לבין הלשון הארמית שבסוגיה בעבודה זרה עשוי להצטרף אף הוא להסבר זה. יהיה ההסבר אשר יהיה, הרמב"ם בוודאי סבר כי הסוגיה במסכת עבודה זרה נשנתה אף לדעתו של רבה, שכן בהלכות עבודה זרה כתב: "ומפני מה החמירו בשדה מפני שיש בה שתיים, מפקיעה מן המעשרות ונותן להם חנייה בקרקע" (רמב"ם עבודה זרה י, ג), וזאת על אף שפסק בדיון העקרוני שבגיטין כרבה, כפי שנראה לקמן. אמנם, לגבי פסיקתו זו של הרמב"ם מתעוררת בעיה נוספת והיא הבעיה הלשונית הנובעת משימוש של הרמב"ם באותו הביטוי גם כאשר פסק כרבה בהלכות תרומות, וגם בהלכה שצוטטה לעיל, בה עולה לכאורה כיוון הפוך. ראה עוד בהערה 30.

התייחסות נוספת של הרמב"ם לסוגייתנו מצויה בהלכות ביכורים (ב, טו). אף שם נראה כי כוונת הרמב"ם לדון במעמדה של השדה מכאן ולהבא, ופסיקתו שם מקבילה לפסיקתו כאן. לעיון רחב יותר בהלכה זו בהלכות ביכורים ובהשגתו של הראב"ד עליה ראה בנספח למאמר (להלן הע' 35).

אחר שנתלשו קודם שתגמר מלאכתן וגמרן ישראל חייבין בכל מן התורה, ומפריש תרומה גדולה ונותנה לכהן...²⁷

קרקע בא"י שנקנתה ע"י נכרי - כאשר תחזור לידיו של ישראל יתקיימו בה המצוות התלויות בארץ בדיוק כפי שהיה קודם לקנייתו של הנכרי. קניינו של הנכרי והתקופה בה שהתה הקרקע ברשותו - אינן משפיעות על קדושתה של הארץ בזמן שתשוב להיות ברשות ישראל. לשונו של הרמב"ם מורה כי קביעה זו מוסבת כלפי מחלוקת האמוראים על קניינו של הנכרי בסוגייתנו. יעידו על כך הלשון "לא הפקיעה", וכן הביטוי "יש קנין לעכו"ם" שמופיע בסופה של ההלכה.

הרמב"ם, אם כן, פסק כשיטתו של רבה על פני עמדתו של רבי אלעזר.²⁸ אמנם, מהלכה זו נראה כי להבנתו נסבה מחלוקת האמוראים על נידון שונה לגמרי מהנידון עליו דיבר רש"י. לא תבואת השדה שגדלה בשדהו של הנכרי היא הניצבת במוקד הדיון, אלא

27 יש לציין כי בהמשך הלכה זו (יא) וכן בהלכה הבאה (יב) עוסק הרמב"ם באופן נתינתם או אי נתינתם של התרומות והמעשרות לכהן וללוי, בהתאם לשלבים השונים בהם עברו השדה או התבואה לרשותו של ישראל מידי הנכרי. דיון זה נובע מן הסוגיה במסכת בכורות (יא, ב), ואין ביכולתנו להרחיב בו כאן. בכל אופן, אין בדיון זה ערעור על חובתם העקרונית של הפירות בתרו"מ עליה נחלקו רבה ורבי אלעזר בסוגייתנו.

28 ההכרעה ההלכתית כרבה שנויה במחלוקת ראשונים. עיין למשל במאירי גיטין מז, א שם הביא את דעת החולקים ופוסקים שהלכה כרבי אלעזר ש"יש קנין" אף שהוא עצמו חלוק על עמדה זו. ב"כפתור ופרח" הסתפק האם להכריע כמר או כמר (עיין בדבריו פרק ד'). עיין גם בספר הישר (חלק החידושים סי' קטו) שדן בעניין זה.

גם הרמב"ם נראה שחזר בו בעניין זה. בחלק מן הגרסאות במספר מקומות בפירוש המשנה נראה כי למשך תקופה מסוימת סבור היה הרמב"ם כי את ההלכה יש לפסוק דווקא כרבי אלעזר. כך למשל במהדורה שנייה בפירוש המשנה למסכת פאה (ד, ט), במהדורה שניה למסכת דמאי (ה, ט), וכן במהדורה ראשונה למסכת גיטין (ד, ט). כך עולה אף מתשובה מפורשת בה כתב כך הרמב"ם (תשובות הרמב"ם מהדורת בלאו סי' שלו). אמנם, בכל המקומות הללו, במהדורא בתרא שונתה הגרסא הסופית, כך שמשתמע כי ההלכה כרבה. נראה כי הרמב"ם חזר בו מעמדתו במהלך השנים, וייתכן שאף שינה את דעתו בעניין זה פעמיים. בתשובה נוספת (מהדורת בלאו סי' קכט) אף תיאר הרמב"ם בעצמו תהליך זה. למעשה, בנוגע לדינם של תרומות ומעשרות בזמן הזה אין לחזרה זו חשיבות, שכן חיובם של הללו הוא מדרבנן בימינו, לשיטת הרמב"ם. אך, יש בכך חשיבות בנוגע לדינם של פירות שביעית והיתר מכירה. לעיון בהתגלגלות פסיקתו של הרמב"ם ראה אצל הרב ד"ר דרור פיקסלר - "קניין לגוי בארץ ישראל להפקיע מן המעשרות - עיון בחזרותיו של הרמב"ם והנפקא מינה להיתר מכירה בזמן הזה" (סיני קלט תשס"ז, עג-צב), וכן בהערותיו של הרב קאפח על פירוש המשנה בפאה (ד, ט), דמאי (ה, ט) וגיטין (ד, ט).

תבואה שגדלה בשדה המצויה כעת בבעלות ישראל לכל דבר. מקורה של ההתלבטות הוא בהיסטוריה של השדה, שנמכרה בעבר לנכרי. לשון אחרת: קדושתה מכאן ולהבא של קרקע א"י שנמכרה לנכרי היא שעמדה ביסוד מחלוקתם של רבה ורבי אלעזר.²⁹

מסיבה זו הזכיר הרמב"ם בהלכה זו את המושג "כיבוש יחיד", המגיע מן התחום ההלכתי של הגדרת ארץ ישראל והחלת קדושתה. פירושו של המושג, על דרך הקיצור, הוא שאין הארץ מוגדרת כ"ארץ ישראל" ומתקדשת אלא ע"י תהליך לאומי ורשמי, "מדעת רוב ישראל" (תרומות א, ב). כיוון שנפסקה ההלכה כרבה, קניינו של הנכרי, אף שחל מבחינה משפטית, לא הפקיע את הארץ מקדושתה, וממילא כאשר ישוב ויקנה אותה ישראל - לא יהיה צורך בקידושה מחדש על מנת שיחולו בו המצוות התלויות בארץ. לפיכך אף שתקנה קרקע זו ע"י אדם יחיד מישראל ולא בתהליך רשמי ולאומי - מעמדה של הארץ יהיה בדיוק כפי שהייתה קודם להגעתה לרשותו של הנכרי - "מפריש תרומות ומעשרות ומביא בכורים והכל מן התורה".

מיקומה של הלכה זו אינו מקרי, אם כך. הלכות תרומות נפתחו ע"י הרמב"ם בעיסוק בהגדרתה של ארץ ישראל ובתנאים השונים לקדושתה שתתבטא בדיני התרומות, המעשרות ושאר המצוות התלויות בארץ. כחלק מפתחה כללית זו המעצבת את מעמדה ההלכתי של ארץ ישראל, התייחס הרמב"ם גם להשפעת קניינו של הנכרי על מעמד זה של הקרקע, וקבע כי בטווח הארוך קניין זה חסר משמעות לענייני הקדושה, כדעתו של רבה - "אין קנין לעכו"ם בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר".

הבנתו של הרמב"ם כי במחלוקתם עסקו האמוראים בקדושתה של הארץ לאחר קניינו של הנכרי, ולא רק במעמדם ההלכתי של הפירות שגדלו ברשותו של הנכרי, עשויה הייתה לנבוע מן הדרך בה הוצגה המחלוקת בראשיתה של הסוגיה. ההקשר המובהק המצביע על דיון במעמדה של הקרקע עצמה, הנימוקים העוסקים בשייכותה של הארץ לה' ובקדושתה, וכן המטען העודף הטמון במילה "הפקעה" - כל אלו העידו בעיני הרמב"ם על כובד המשקל של הנידון. ההפקעה, המציינת מעמד או זכות אליה היה שייך אדם או חפץ וכעת ניטל ממנו - לא יכולה הייתה להיות מובנת על ידו כמי שתציין כי הפירות שגדלו בשדה הנכרי לא יתחייבו במעשר בלבד, אלא נתפסה כבעלת משמעות רחבה יותר - קדושתה של הקרקע שנמכרה לנכרי מכאן ולהבא.³⁰

29 כך הבין את הרמב"ם גם הכפתור ופרח (ריש פרק ד).

30 אמנם, נראה כי בהלכות עבודה זרה השתמש הרמב"ם במונח "הפקעה" במשמעות מינורית יותר. בהתייחסו לסוגיה במסכת עבודה זרה שצוטטה לעיל כתב: "ומשכירין להם בתים בארץ ישראל ובלבד שלא יעשו שכונה ואין שכונה פחות משלשה, ואין משכירין להם שדות, ובסוריא משכירין להם שדות, ומפני מה החמירו בשדה מפני שיש בה שתיים, מפקיעה מן

ברם, הצבת דבריו של רבה כעוסקים במכירת הקרקע לנכרי ככזאת שאיננה משפיעה על קדושתה של הארץ לצמיתות, משרטטת את עמדתו של רבי אלעזר כמצדדת בפגיעתה של קדושת הארץ מרגע שנמכרה לנכרי והלאה, עד שתתקדש מחדש לכל דבר ועניין, וזאת ע"פ הכללים המקובלים. אך, דווקא נקודה זו היא שמעוררת קשיים לא פשוטים, לכאורה. תחילה, יש לתת את הדעת לשאלת הסברה: וכי מדוע ישפיע קניינו של הנכרי על מעמדה ההלכתי של הארץ אף כשזו תחזור ליד ישראל? לשון אחרת, אם אכן פעולת קניינו של היחיד בעלת משמעות רחבה כ"כ, מדוע קניינו של ישראל את השדה בחזרה איננו נושא אף הוא משמעות שכזאת?

לא די בזאת, תחימתו של קניינו של הנכרי לקניין פירות ללא קניין הגוף מקשה עוד יותר על הבנת משמעותו הדרמטית של קניינו של הנכרי לעניין הפקעת הארץ

המעשרות ונותן להם חנייה בקרקע" (עבודה זרה י, ג). משמעותה של ההפקעה בהלכה זו שונה ממשמעותה של ההפקעה שבמסכת גיטין ובהלכות תרומות, שכן הרמב"ם פסק שאין לנכרי קניין בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר. נושאי הכלים אכן התחבטו בשאלה זו. אפשרות ראשונה ליישוב עניין זה תולה את דברי הרמב"ם בפרשנות לסוגיה בעבודה זרה שהוצעה בשם "יש אומרים" בתוס' שם ד"ה "הא אמר רב מרשיא", כפי שהבאנו לעיל בהערה 25. ע"פ הצעה זו כוונת הרמב"ם היא ל"הפקעה" במשמעות של אי הבאת מעשרות מן השדה, אף שאין זאת מסיבה עקרונית, אלא מסיבה "מקרית" - כיוון שנמצא שם נכרי שאינו חייב במצוות. בדרך זו הלך הלחם משנה בהלכות עבודה זרה, וייתכן שאפשרות זאת נתמכת מלשונו של הרמב"ם בפירוש המשנה: "ואומרו ואין צריך לומר שדות - לפי ששדות יש בהם שני ענינים, אחד משום לא תחנם, ושני שהוא מבטל ממנו הפרשת התרומה והמעשרות" (פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה א, ח). אפשרות שנייה בה הלך ה"באר יהודה" (שם) מחברת בין מושג ה"הפקעה" שבהלכות עבודה זרה, ובין פטורה של השדה ממעשרות כל עוד מצויה היא בידיו של הנכרי, אף אם ישראל הוא שיעשה בה את שלב ה"דיגון". ה"הפקעה" מתבטאת בכך שהפטור ממעשרות איננו רק תוצאה "טכנית" של הימצאותו של הנכרי בקרקע, אלא יתקיים גם אם ישראל הוא שמבצע את "גמר המלאכה" של הפירות - בעלותו של הנכרי מפיקעה את הקרקע ממעשרות כל עוד היא ברשותו. טענה זו תלויה במחלוקת האחרונים בנוגע לדעתו של הרמב"ם ביחס לחיוב המעשרות בקרקע ארץ ישראל שישאל ביצע בה את פעולת ה"דיגון" בעודה ברשות הנכרי (ולאחר מכן קנה את הפירות). על כך ראה בהערה 64. בין כך ובין כך, פשרה של "הפקעה" זו דרמטית פחות מפשרה של ההפקעה בהלכה בה אנו עוסקים, ושמה הדברים קשורים אף בלשונו של הרמב"ם "לא הפקיעה מן המצוות" בהלכתנו לעומת "מפקיעה מן המעשרות" בהלכות עבודה זרה (אמנם הרב קאפח בפירושו ציין כי אף בהלכות תרומות ישנה גרסא כזו: "לא הפקיעה מן המעשרות").

מקדושתה. כיצד מסוגל הקניין לחולל תפנית כה גדולה במאפייניה ההלכתיים של הקרקע, מבלי שייגע, מבחינה משפטית, בגוף הקרקע עצמה?³¹

יתירה מזאת, עמדה זו שיוחסה לרבי אלעזר אינה עולה בקנה אחד עם עובדות הלכתיות עקרוניות אותן אנחנו מכירים מהקשרים אחרים. ברי כי להלכה נפסק שקדושה שנייה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא - לא פקעה קדושתה של ארץ ישראל בחורבן הבית השני, ועדיין בקדושתה היא עומדת. מיותר לציין כי דעתו של רבי אלעזר כפי שהוסברה עתה איננה מתיישבת עם פסיקה זו, שכן לכאורה פסקה בעלותם המעשית של ישראל על חלקים מן הארץ בעת החורבן, והצבת רבי אלעזר כמי שחלק על הלכה זו נראית כדחוקה ומאולצת קמעא.³²

ולבסוף, אף לשונו של רבי אלעזר איננה מסכימה עם קריאה זו. את הלשון "דגנך ולא דגן עכו"ם" קשה לקרוא כדרשה שעניינה קדושתה של הארץ, ופקיעתה מכאן ולהבא בשל קניינו של הנכרי. כפי שכתבנו לעיל, עוסקת היא בדגן, בתבואה, ולא בקרקע. הצלילים העולים ממנה אינם של דיון בגורלו של חבל הארץ שנמכר לנכרי, אלא במעמד הזמני של הפירות שגדלו בתוכו.³³

31 קושיה זו הקשה החזון איש (שביעית א, ב). החזון איש הקשה קושיה נוספת על הרמב"ם, שנראה שיש בה כדי לשקף עמדה רוחנית רחבה יותר: "ועוד אי נפקע קדושת הארץ הו"ל כחו"ל ולמה אין העכו"ם קונה בה קנין הגוף לחפור בה בורות?". אם אכן פקעה קדושתה של הארץ כתוצאה מקניינו של הנכרי לכל דבר ועניין ואף מכאן ולהבא, כיצד ניתן יהיה להסביר את המגבלה על קניינו החולי של הנכרי בה צידד רבי אלעזר? נשים לב, בדברינו לעיל אכן קשרנו את הקניין החלקי של הנכרי בארץ ישראל לזיקה שבין הארץ ובין ה'. בעלותו של ה' על הארץ היא שמונעת את קניינו המלא של מי שאינו מישראל בה. אך, הדבר תלוי בשייכותה של הארץ לה', אך לא בהכרח בקדושה. נראה כי החזון איש לא קיבל את החלוקה הזאת, וממילא התקשה בשאלה שהוצגה לעיל. כלומר, בעיניו של החזון איש, את מעמדה המיוחד של ארץ ישראל יש לראות אך ורק דרך הפרספקטיבה של הקדושה במשמעותה ההלכתית, המתבטאת במצוות התלויות בארץ. אין בנמצא רבדים או היבטים נוספים המאפיינים את הארץ כ"ארץ ישראל" (עליה נאמר "לה' הארץ"), וממילא אם אכן פקעה חובת המצוות - שוב אין לה למגבלה הקניינית שהטיל רבי אלעזר על הנכרי מובן. מחשבה על "ארץ ישראל" בהקשר מדיני, ריבוני ואף כלכלי, כאשר מנותקת היא מ"קדושת הארץ" המצוותית - מחשבה זו איננה אופציה של ממש בעיניו של החזון איש.

32 אמנם, היו שהסבירו בעקבות דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (ו, טז) כי דווקא תלייתה של הקדושה בקניין היא המסבירה את העובדה ש"קדושה שנייה לא בטלה". עיין עוד בהערה 52.

33 לקראת סיום הצגת הקושיות על המשתמע מפסיקתו של הרמב"ם, יש לציין קושיה חשובה נוספת שהקשו האחרונים על עמדתו, והיא הקושיה מן התא שמע "ישראל שלקח שדה מעובד כוכבים". עיין בחידושי ר' חיים (תרומות א, י) ובחזון איש (שביעית א, ב).

לא נותרה בידינו הברירה, אם כן, אלא לצלול לעולמו של הרמב"ם, ולדלות אבנים טובות שיאירו לנו את עמדתו. קשיים אלו ונוספים בהתאמת המחלוקת כפי שהוצגה בגמרא אל פסיקתו של הרמב"ם לא נעלמו מעיניהם של גדולי האחרונים. במשנתם של ר' חיים מבריסק והחזון איש נוכל למצוא עמדות יצירתיות ומרתקות שהציגו בבואם להסביר את עמדתו של הרמב"ם בסוגיה מורכבת זו. ביני וביני, נוכל לפלס שבילים אל עמדתו של רבי אלעזר, על פישרה של דרשתו, והיחס שבין שני דיניו.

ז. אשר ירשו אבותיך וירשתה - פרשנותו של ר' חיים מבריסק

"אלא מה יש לנו לבקש, כתפארת אדם לשבת בית. ואם סוגר כל בית מבוא, נבנה לנו בית, כדי שנשב עמו כאתתא בבעלה בדיורא חד בחדוא, ועליה אמר דוד, מושיבי עקרת הבית אם הבנים שמחה הללויה".

(אורח נטה ללון, ש"י עגנון)³⁴

תחילה נתבונן באופן בו למד ר' חיים את פסיקתו של הרמב"ם בסוגיה. ביאורו של ר' חיים להלכה זו הוא מלאכת מחשבת של ממש, ומבטו "הכימאי" על המושגים ההלכתיים השייכים לדיון ניכר. אמנם, בשל הרצון לאפשר קריאה שוטפת ורציפה של הדברים, העדפנו להביא בגוף המאמר את עיקרי הדברים הדרושים להבנת לוז שיטתו של ר' חיים, ואילו לקורא המבקש לעיין ולהרחיב נמליץ לקרוא את הנספח למאמר³⁵ בו יוצגו הדברים בהרחבה רבה יותר.

את הדיון נתחיל בפרשנותו של ר' חיים מבריסק לסוגיה עצמה, וממנה נפליג אל העמדה העקרונית אותה מצא בדברי הרמב"ם, עמדה המתייחסת לשאלת הסברה אותה הצגנו לעיל. במהלך דבריו התייחס ר' חיים למחלוקתם של רבי אלעזר (חידושי ר' חיים הלוי תרומות א, י):

ונראה לומר, דהנה בסוגיא דגיטין דף מ"ז אמר רבה אף על פי שאין קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר שנאמר כי לי הארץ לי קדושת הארץ אבל יש קנין לנכרי בארץ ישראל לחפור בה בורות שיחין ומערות, פי' דרבה סובר דהא דאין קנין לנכרי בארץ ישראל הוא רק לענין קדושת הארץ והפקעת המצות, אבל לענין ממזונא יש קנין לנכרי בארץ ישראל, ור"א אומר אף על פי שיש קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע מיד מעשר שנאמר דגנך ולא דגן נכרי אבל אין קנין לנכרי בארץ ישראל לחפור בה בורות שיחין ומערות וכו', ולכאורה נראה דר"א סובר

34 ש"י עגנון, אורח נטה ללון, פרק כ"ד - ג' בחינות".

35 את הנספח למאמר, ניתן למצוא בקישור: bit.ly/3DizIib

להיפוך, דלענין קדושת הארץ יש קנין לנכרי, ולענין ממונא אין קנין, אבל קשה לומר כן, שיהא קנין ממון בארץ ישראל חמור מהפקעת קדושתה, אלא ודאי נראה דכך היא פלוגתתם, דרבה סובר דהקרא דכי לי הארץ אתי לאורויי לן דאין קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע קדושתה בין לענין גוף הקרקע ובין לענין הפירות, ולענין ממונא יש קנין לנכרי אף לענין גוף הקרקע כמו לחפור בה בורות, ור"א פליג וסובר דלענין גוף הקרקע אין לנכרי בה קנין אף לענין ממונא וכמו לחפור בה בורות, ומכל שכן לענין הפקעת קדושה מגוף הקרקע, ולענין פירות יש לנכרי בה קנין אפילו להפקעת קדושתה, וע"כ שפיר ממועט מקרא דדגנך, ופלוגתת רבה ור"א היא בהא, דרבה מחלק בין קדושה לממונא, וגוף ופירות שוין הן, ור"א מחלק בין גוף לפירות, וקדושה וממונא שוין הן.

לדעתו של ר' חיים, וכפי שעולה מן הגמרא עצמה, נוכל לשרטט שני צירים בהם נחלקו האמוראים. הראשון הוא תוקפו של קניין הנכרי "לענין קדושת הארץ",³⁶ כאשר רבה סבר כי לענין זה אין לקניין הנכרי תוקף, ואילו רבי אלעזר סבר שישנו. השני הוא קניינו הממוני של הנכרי: רבה צידד בתוקף קניינו הממוני-אנושי בקרקע ארץ ישראל, ואילו רבי אלעזר שלל זאת. החידוש אותו מציע ר' חיים, ובעזרתו ניתן יהיה להבין את עמדתו של רבי אלעזר, טמון בחלוקה מעניינת בין קניינה של הקרקע עצמה לבין קניינה של הקרקע לענין הפירות שיגדלו בה. אמנם, יש לשים לב כי אין הכוונה כאן לחלוקה השגורה שבין "פירות" ובין "קרקע", אלא לשני נידונים משפטיים שונים המצויים בשדה עצמה. על חלקת האדמה ניתן להתבונן כאובייקט קנייני מלא ועצמאי העומד בפני עצמו - "קרקע", וניתן לראותה כאובייקט "שימושי" - נכס המוגדר לפי ההקשר החקלאי שלו בלבד, "שדה". את הללו יש לראות כשני נידונים שונים ביחס לשאלת תוקף קניינו הממוני של הנכרי וממילא גם ביחס לשאלת קניינו של הנכרי לענין הפקעת הקדושה. בעוד בעולמו של רבה לא נמצא הבדל הלכתי או משפטי בין השניים, בעיניו של רבי אלעזר מתוח קו מפריד בין דינה של הקרקע עצמה ובין דינה של הארץ כאשר גידוליה ופירותיה הם העומדים במוקד הדיון.³⁷

36 ר' חיים דוגל אף הוא, בדומה לרש"י שהובא לעיל, בהבנת דברי רבה כמציינים דיכוסומיה בין הקודש והחול בתוך הדיסציפלינה המשפטית-כלכלית. נראה כי כוונתו למחשבה מעין המחשבה שהוצעה בהערה 8 בנוגע לעמדתו של רש"י - כפל של מערכות משפטיות דרכן יש להסתכל על אירוע זה של מכירת השדה לנכרי. בכל אופן, הוא מבין את המילים "אין קנין" כמציינות תוכן בעולם המשפטי - כלכלי, כפי שהסברנו לעיל כאשר עסקנו בדברי רש"י (וראה הערה 10).

37 אף שגם בנקודה זו מצוי הבדל ביו עמדותיהם של רבה ורבי אלעזר, לא מנינו אותה בראשית פסקה זאת כאחד מן הצירים העקרוניים בהם חלקו האמוראים. מדברי ר' חיים נראה כי זוהי

חלוקה זו איננה פשוטה כלל ועיקר, כמובן.³⁸ נראה כי ר' חיים חידש אותה במטרה להציע הסבר המניח את הדעת למחלוקתם של האמוראים. לדבריו, רבי אלעזר סבור כי יש ביכולתו של הנכרי לקנות את הקרקע באופן כזה שהתבואה והפירות שיגדלו בארץ שייכים יהיו לו אף שהם מתוצרת הארץ, אך בנוגע לגוף הקרקע מוצאים אנו מניעה הפוגמת בקניינו המוחלט של הנכרי. כאמור, אליבא דרבי אלעזר, קניינו של הנכרי בארץ ישראל בעל משמעות הוא אף בכל הנוגע לקדושה. בשל כך, כלפי ההיבט

חלוקה למדנית המשמשת את רבי אלעזר בהסברת שיטתו, אך לא תפיסה שעמדה במוקד המחלוקת ההלכתית בין השניים. יתירה מזאת, ייתכן שאף רבה הסכים לחלוקה תיאורטית זו, אלא שכאן לא נזקק לה כיוון שסבר שיש תוקף לקניינו הממוני של הנכרי אף לעניין גוף הקרקע ממש.

שוב יש להדגיש, אין כוונתנו לקניין של פירות השדה, של התוצרים שיצאו ממנה בלבד, אלא לקניין של הקרקע עצמה, כאשר הקטגוריה באמצעותה היא מוגדרת היא הקטגוריה השימושית-תפקודית. מלשוננו של ר' חיים בפסקה שצוטטה כאן ניתן לחשוב כי הכוונה היא לחלוקה שבין קניין פירות וקניין הגוף. אמנם, מקריאת מכלול פרשנותו של ר' חיים להלכה זו, נראה כי כוונתו הייתה אחרת. ר' חיים מדגיש כי את הדרשה "דגנך - ולא דגן עכו"ם" יש להבין לא כקביעה המוסבת על תבואת הנכרי שפטורה ממעשרות, אלא ככזאת העוסקת בהפקעת קדושה כלשהי מן הקרקע עצמה: "האומנם דהא נראה ודאי, דיסוד הך דינא דדגנך ולא דגן נכרי הוא מדין הפקעה שמפקיע את הקרקע ממצותה בתרומות ומעשרות, ואית בזה דין הפקעת קדושה, וכדחזינן מהא דתנן בדמאי פ"ו החוכר שדה מן הנכרי מעשר ונותן לו ר"י אומר אף המקבל וכו' ומבואר בב"מ דף ק"א [ע"א] דהוא משום דאין קנין לנכרי בארץ ישראל, הרי דלמ"ד יש קנין לנכרי בארץ ישראל פטורין הפירות מתרומות ומעשרות, משום הקנין שיש לנכרי בהקרקע, אף שהפירות עצמן הן של ישראל, ואם נימא דהך דדגן נכרי הוא רק דין דשל נכרי פטור, א"כ הא צריך להיות תלוי רק בהפירות עצמן אם הם של נכרי או של ישראל, ומאי שייכות הוא הקרקע בזה, אלא ודאי דעיקר הך פטורא דדגן נכרי הוא מדין הפקעת קדושה שחייל על הקרקע, ועל כן כל שהקרקע היא של נכרי מופקעים פירותיה מחיובא דתרומות ומעשרות...". כיוון שלדעת רבי אלעזר יש לו לנכרי קניין בקרקע כלפי הפירות - אזי ניתן לדרוש "דגנך - ולא דגן עכו"ם", ולומר כי לעניין זה הקרקע הופקעה מקדושתה. נקודה זו מצטרפת לדיון רחב יותר על מקומה של הדרשה "דגנך - ולא דגן עכו"ם" בפרשנותו של ר' חיים לסוגיה - שלא ניתן יהיה להרחיב בה במאמר זה. החפץ להרחיב בדבריו של ר' חיים יוכל לעיין בנספח למאמר בקישור שהוצג לעיל (הערה 35). כמובן, ניתן לדון על היחס בין רעיון זה ובין מחלוקת האמוראים על "קניין פירות כקניין הגוף". נראה כי קריאה זו של ר' חיים נובעת מן הקשיים שבסוגיה, ומחוסר הבהירות סביב ההגבלה על חפירת בורות, שיחין ומערות. בהערה 21 ראינו כי החזון איש אף הוא התקשה בהגדרתו המשפטית המדויקת של קניין הנכרי, וניסח אותו כקניין הגוף שיש בו הגבלה מוגדרת או תנאי, עיין שם. ר' חיים מבקש לנסח קניין זה בצורה קטגורית יותר, וזאת בין היתר בשל החשיבות של הגדרה זו להמשך דבריו.

המעשי-שימושי של הקרקע יכול קניינו של הנכרי אף קניין לעניין קדושתה של השדה, אך כלפי הארץ עצמה לא יחול קניינו בצורה גמורה, וודאי לא תיחשב כרכוש של הנכרי לענייני קדושה.

באופן זה, הקושי האימנטי שבדבריו של רבי אלעזר, עליו הצבענו לעיל, יגיע לידי פתרון. הקביעה בדבר ההפקעה בידי מעשר בה צידד רבי אלעזר עסקה בהשלכה המעשית-שימושית המתבטאת בפירות ונבעה מכך שהנכרי אכן יכול לקנות את הקרקע-שדה לעניין זה בקניין גמור, ואילו הפסיקה בדבר שלילת קניינו של הנכרי בארץ ישראל לחפור בורות שיחין ומערות מוסבת הייתה כלפי גוף הקרקע כאובייקט עצמאי. אכן, אם כרוכה היא הקדושה בבעלות, לא יעלה על הדעת כי הארץ תופקע מקדושתה בד בבד עם הקביעה כי היא איננה נקנית באופן מלא לנכרי. אך, קדושתם של הפירות אכן עשויה לפקוע, שכן בנוגע לקרקע כאשר היא מתייחסת אליהם הסכימה דעתו של רבי אלעזר עם עמדתו של רבה והעניקה משקל לקניינו הממוני של הנכרי.

באמצעות קריאה זו בגמרא, הוסיף ר' חיים מבריסק לבאר את עמדתו המורכבת של רבי אלעזר. מחלוקתם הרחבה של האמוראים בנוגע ל"קניין לעניין קדושה" אכן מתפרשת אף כלפי הפקעת קדושת ארץ ישראל לגמרי מן הקרקע בעקבות קניינו של הנכרי, וזאת אפילו מכאן ולהבא. אך, אף שמבחינה עקרונית נוגעת המחלוקת גם בנקודה זו, ביטויה המעשי בסוגייתנו מצומצם יותר, שכן אין להסיק מן התפיסה העקרונית בה החזיק רבי אלעזר כי כך נקט גם הלכה למעשה. כך ממשיך ומבאר ר' חיים (שם):

דכיון דאפילו לר"א אין להנכרי קנין גמור וחלוט המועיל לענין גוף הקרקע, וכדחזינן דאינו יכול לחפור בה בורות, ע"כ ממילא דלא מועיל קנין כי האי להפקיע קדושת הארץ, דלהפקיע עיקר הקרקע מקדושתה הרי פשיטא דבעינן לזה קנין גמור המועיל גם לענין גוף הקרקע, וכיון דזה ליתא אף לר"א ע"כ ממילא דהארץ נשארת בקדושתה, אבל אה"נ דאם אך היה קנין הנכרי בארץ ישראל קנין גמור וחלוט, היה מועיל זאת גם להפקיע את הארץ גם מעיקר קדושתה, ולאשווייה כחול, ורק דקושטא דמילתא דבזה לכו"ע אין קנין לנכרי בארץ ישראל וכמו שנתבאר.

אם כן, דעתו העקרונית של רבי אלעזר שצידדה בתוקפו של קניין הנכרי לענייני קדושה אכן עשויה הייתה להוליך למחשבה זו על הפקעת קדושתה של הארץ מכאן ולהבא, אך דא עקא, אי האפשרות של הנכרי לקנות קניין ממוני בגוף הקרקע היא שמונעת זאת. השפעת קניינו של הנכרי לעניין קדושה מוגבלת אך ורק לתחום לגביו יש לו לנכרי

קניין ממוני - הפן השימושי-מעשי של השדה. השפעה זאת נלמדת מן הדרשה "דגנך - ולא דגן עכו"ם"³⁹ ומתבטאת בהפקעת חובת המעשר משדה זו בלבד.

תובנה זו, לדעת ר' חיים, היא העומדת מאחורי האופן בו בחר הרמב"ם לנסח את הכרעתו במחלוקת האמוראים (שם):

ולדין דקי"ל כרבה דגם לענין הפקעת הפירות ג"כ אין קנין לנכרי בארץ ישראל, וחד דינא להו להפירות ועצם הארץ, דכל לענין הפקעת קדושה אין קנין לנכרי בארץ ישראל מקרא דכי לי הארץ, ע"כ זהו דכילינהו הרמב"ם ביחד הפקעת עצם קדושת הארץ והפקעת הפירות מתרומות ומעשרות, ותלינהו בדינא דאין קנין לנכרי בארץ ישראל, כיון דזהו עיקר הטעם בשניהם, וכמו שנתבאר.

אף שגם רבי אלעזר יסכים לנידון המעשי אליו התייחס הרמב"ם בהלכה, ניסח הרמב"ם את פסיקתו באופן בו מובן יהיה הדבר כי פסק את ההלכה במחלוקת העקרונית על תוקפו של קניין הנכרי לענייני קדושה כרבה. כפי שראינו, המחלוקת הנקודתית בדבר דינם של הפירות הלכה למעשה היוותה אך ורק את קצה הקרחון של מחלוקת מהותית רחבה יותר, וזאת אף אם בהקשרים אחרים לא תתבטא מחלוקת זאת הלכה למעשה, כתוצאה מ"צירוף מקרים הלכתי" אחר. לכן, חשוב היה לו לרמב"ם להנכיח את הכרעתו העקרונית כרבה, ע"י צירוף הדיון על הקרקע (הלכה י) ועל הפירות (הלכות יא-יב) יחדיו תחת הכלל העקרוני בדבר קניינו של הנכרי בארץ ישראל, אף כי בנוגע להלכה הראשונה לא חלקו האמוראים למעשה.

בנקודה זו, לאחר שפרשנותו של ר' חיים נפרשה בפנינו, חשוב שנשים לב למקומה המרכזי של שאלת הבעלות והקניין בפרשנות זו. שאלה זו חוזרת את כתיבתו של ר' חיים בסוגייתנו מראשית ועד אחרית, ממנה יוצאים הדברים ואליה שבים. כלל הדינים והאפשרויות בהם עסק ר' חיים מבוססים כולם באופן ישיר על שאלת קניינו ובעלותו של הנכרי עליהם. אף החלוקה שבין "הקרקע" ובין "השדה" העומדת במרכז עמדתו של רבי אלעזר היא חלוקה שיש להבינה במישור המשפטי-קנייני בלבד, והמשמעויות ההלכתיות שנובעות או שהיו עשויות לנבוע ממנה - בין אם מדובר בדין "דגנך" או

39 למען האמת, משמעותה של הדרשה "דגנך - ולא דגן עכו"ם" מורכבת יותר מן הנראה ממבט ראשון. התייחסות מפורשת לדרשה בדברי ר' חיים מופיעה בפסקה שמתחילה במילים "האמנם דהא נראה ודאי", אך כדי לעמוד על התפקיד המדויק אותו היא ממלאת במערכת ההלכתית שבנה ר' חיים יש להתבונן באופן בו משתמש בה ר' חיים לאורך כל דבריו. בעניין זה, ראה בנספח (לעיל הערה 35). בשלב זה, חשובה עבורנו ההבנה כי דרשה זו היא שממנה נלמדה הפקעת חובת המעשר כתוצאה מקניינו של הנכרי את הנידון השימושי-מעשי שבקרקע - "השדה".

בקדושתה של ארץ ישראל מכאן ולהבא - שייכות למרחב הלכתי זהה של הפקעת קדושת הארץ.⁴⁰ יתירה מזאת, מטבעות לשונו של הרמב"ם "אינה ככיבוש יחיד" ואף "כאילו לא נמכרה לנכרי מעולם" מלמדים על כך ששאלת הבעלות נוכחת אפילו בהכרעתו של הרמב"ם כרבה, וממילא מקרבים למחשבה כי שווה הייתה דעתם של רבה ורבי אלעזר, להבנתו של הרמב"ם, בנוגע לקשר ההדוק ואף התלות שבין קדושת הארץ ובין הבעלות הישראלית עליה.⁴¹ השאלה הקניינית, אם כן, הינה עמוד התווך של עמדת ר' חיים בבואו לבאר את דברי רבנו משה בן מימון.

מערכת יחסים זו טעונה ליבון ובירור, ואכן נדרש אליה ר' חיים במפורש (שם):

ובעיקר טעמו של הרמב"ם דקנין נכרי מועיל לאשוויי את הקרקע חו"ל, מה דלא מצינו זאת בשום מקום דשל נכרי הוי חו"ל, נראה דהוא משום דהרי עיקר קדושת הארץ הא הויא ע"י ירושה וישיבה, וכדילפינן ביבמות דף פ"ב [ע"א] ובערכין דף ל"ב [ע"א] מקרא דאשר ירשו אבותיך וירשתה דהיינו קדושה ראשונה ושניה, והיינו משום דעיקר הקדושה נעשית ע"י זה שירשוה ישראל, ואף על גב דהך ירושה דקרא פירושה קידוש מה שמקדשים אותה שתהא ארץ ישראל, אבל מ"מ גם זה הקידוש הוא נעשה ע"י זה שהיא ירושת ישראל, ומשום דזהו עיקר דין ארץ ישראל ומתנאי הקדושה שבה שדינה שהיא ירושת ישראל, וכדכתיב אשר ירשו אבותיך וירשתה, וע"כ ס"ל להרמב"ם שדין זה הוא דבר הנוהג בה לעולם, דלעולם בעינן שתהא בכלל ירושת ישראל, שזהו גם חלות קדושת ארץ ישראל שבה. אשר ע"כ ממילא דשייך דין קנין נכרי בארץ ישראל גם לענין הפקעת עצם קדושת הארץ למישהו כחו"ל, ומשום דהקנין נכרי מועיל להפקיע ממנה דין ירושת ישראל, שזה שייך גם לחלות קדושתה, ולהכי הוא שתלה למניעת הפקעת קדושתה בטעמא דאין קנין לנכרי בארץ ישראל, ומיושבים היטב דברי הרמב"ם, וכמו שכתבנו.

ירושת הארץ והישיבה בה הן המכוננות את קדושתה של הארץ, להשקפת הרמב"ם. תהליך הקידוש הראשוני אשר העניק לארץ ישראל את הקדושה המיוחדת לה הוא תהליך הכיבוש של הארץ, תהליך לאומי שנעשה ע"י עם ישראל. קדושת הארץ, אם

40 גם בנוגע לנקודה זו עיין בדבריו של ר' חיים מבריסק בפסקה המתחילה במילים "האמנם דהא נראה ודאי...".

41 כמו כן, הדהוד משמעותי לתובנה זו ניתן למצוא בדרך בה הסביר ר' חיים את מחלוקתם של הרמב"ם והראב"ד בראשית דבריו, בפסקה המתחילה במילים "אלא די"ל עוד בביאור ההשגה...". הרחבה על נקודה זו, וכן על הדרך בה הוסברה מחלוקתם של הראב"ד והרמב"ם ע"י ר' חיים ניתן למצוא בנספח (לעיל הערה 35).

כן, איננה תולדה של סגולת הקרקע ואיננה תלויה אך ורק בגבולות הגיאוגרפיים, אלא קשורה בקשר הדוק לתפקידה ותפקודה הלאומי, כביתו של עם ישראל. עמדה זו של הרמב"ם על קדושתה של הארץ עולה מתוך הלכה נוספת בפרקנו (תרומות א, ב; וראה גם מלכים ה, 1):

ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבשן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל וזהו הנקרא כיבוש רבים, אבל יחיד מישראל או משפחה או שבט שהלכו וכבשו לעצמן מקום אפילו מן הארץ שניתנה לאברהם אינו נקרא א"י כדי שינהגו בו כל המצות, ומפני זה חלק יהושע ובית דינו כל א"י לשבטים אף על פי שלא נכבשה כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט וכבוש חלקו.

שם ארץ ישראל ניתן להיקרא על קרקע שנכבשה ע"י מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל, כלומר, על קרקע שנכבשה באופן שניתן לכנותו "ממלכתי", בשם כלל האומה.⁴² אף חלקת אדמה המצויה בתוך גבולות "הארץ המובטחת" איננה מקבלת

42 הדברים העולים מן הרמב"ם חריפים. לא השטח הגיאוגרפי שהובטח לאברהם הוא שמגדיר את המקום כ"ארץ ישראל" ומעניק לה את קדושתה המיוחדת, אלא הכיבוש שנעשה ע"י העם. ואמנם, מצינו בנושאי הכלים מי שביקשו לסייג קביעה זו. הר"י קורקוס ביאר כי לא הייתה כוונתו של הרמב"ם בהלכה זו לקדושת הארץ בכללה, אלא לחיוב במצוות התלויות בה בלבד. נראה כי ביקש לעמוד על כך כי הקדושה ארץ נובעת מן הסגולה, ואיננה מושפעת מן ה"היסטוריה" של העם, שדין ודברים לה אך עם חובת המצוות בלבד. למעשה, עמדה זו העולה מדברי הר"י קורקוס הינה פתרון מתבקש למתח שבין התפיסה הרואה בקדושת הארץ קדושה סגולית הנעוצה בה משחר ההיסטוריה, ובין העובדה ההלכתית כי החיוב במצוות התלויות בארץ תלוי בהתרחשותם של אירועים "היסטוריים" דוגמת הכיבוש. הפתרון נעוץ בחלוקה שבין "קדושה" ובין "מצווה". חלוקה זו ניתן למצוא גם במנחת חינוך מצווה רפד (ועיין גם בהערה 5). ה"קדושה" טמונה ברגבי האדמה ואינה משתנית, ואילו החיוב ב"מצווה" נובעת מהיותה של הארץ "ארצם של ישראל". אמנם, אף שלשונו של הרמב"ם "אינו נקרא א"י כדי שינהגו בו כל המצוות" עשויה להוביל למחשבה שכזו, נראה כי קביעתו של הרמב"ם כאן מקיפה יותר - "ארץ ישראל האמורה בכל מקום". ועוד, מהיכן לנו כי הסכימה דעתו של הרמב"ם עם טענה שכזו בדבר קיומה של 'קדושת ארץ ישראל' החורגת מחיוב המצוות המיוחדות לה?! אדרבא, לכאורה נראה כי תפיסה הכורכת את קדושת הארץ בזיקה הלאומית-היסטורית, כפי שמשתקפת לפי דעתנו מלשונו של הרמב"ם כאן, מוליכה אף לאופי שונה של קדושה, שאך סביר הוא שהחיוב במצוות יהיה דרך ההתבטאות היחיד של.

בעניין זה ראה גם ב"קדושת אביב" עמ' 265, הערה 7.

מחשבה שכזו מצינו גם בכיוון ההפוך, כלומר, בנוגע לקדושתן וחיובן במצוות של ארצות שנכבשו ב"כיבוש רבים" אך אינן חלק מגבולות הארץ הגיאוגרפיים שהובטחו לאברהם. כך למשל העיר הרדב"ז (ביחס להלכה ג' בה הסביר הרמב"ם את הסיבה למעמדה ההלכתי

מעמד הלכתי ייחודי זה של "ארץ ישראל", אלמלא הזיקה הלאומית המתבטאת בכיבוש על דעת הציבור. משמעותו של המושג "ארץ ישראל", לפיכך, אינו השטח הגיאוגרפי המסומן בביטוי זה, אלא "ארצם של ישראל", הארץ המשמשת כביתו ולכן גם מצויה בבעלותו וריבונותו של עם ישראל.^{43, 44}

קשה להפריז במשמעותה העקרונית של מחשבה שכזו. תחילה משמעותית היא ביחס למושג הקדושה כשלעצמו. הקדושה, שבד"כ מורגלים אנו לראותה ככזאת שמקורה בעולם נבדל, ככזאת שאיננה פרי ידיו של האנושי, מובנת כאן ככזאת הכרוכה ותלויה בסטטוס לאומי בן העולם הזה. בכך הקדושה המדוברת כאן היא קדושה שניתן לכנותה "קדושה היסטורית",⁴⁵ קדושה שהאדם, או ליתר דיוק העם, הוא חלק אינטגרלי בכינונה, ובשל כך גם האופי אותו היא נושאת הוא אופי שונה.

המורכב של "סוריא") כי בשונה מן העולה מדברי הרמב"ם כי שטחים שנכבשו ב"כיבוש רבים" יהיו קדושים בקדושת הארץ לכל דבר וענין, יש להציע כי הדברים אמורים רק כלפי החיוה במצוות, אך לא כלפי "קדושת הארץ" - כלומר, הקדושה הסגולית. עיין גם במנחת חינוך מצווה רפד שהתייחס אף הוא לנקודה זו (החל מהמילים "והא ראייה דלאחר כיבוש...").
 43 דברי הרמב"ם הללו אינם עולים בקנה אחד עם עובדת קיומן של מצוות ששעת התחייבותן חלה כבר בעת כניסתם של ישראל לארץ ולא רק לאחר הכיבוש והחילוק, כגון ערלה וחלה. עובדה זו מצביעה, לכאורה, על "קדושת הארץ" שאיננה נובעת מן הקדושה הלאומית-ריבונית אלא ממקור אחר. אמנם, ב"ארץ חמדה" כתב הרב שאול ישראלי בשם ה"זכרון יהונתן" כי לדעת הרמב"ם אף מצוות אלו, ובעצם כל המצוות, אינן חלות אלא במקום ש"נכבש" ע"י ישראל. רוצה לומר, אף שההתחייבות במצוות אלו איננה תלויה בכיבוש כלל ארץ ישראל - בכל זאת יהיה תוקף לחיובן רק באזורים שכבר נכבשו. הרב ישראלי אף מצדד בעמדתו זאת של ה"זכרון יהונתן" וזאת בעקבות לשונו הברורה של הרמב"ם בהלכה שציטטנו לעיל. ראה עוד ב"ארץ חמדה" (הוצאת מוסד הרב קוק) ספר א', שער ג' סי' א', ס"ק ב' בנוגע למחלוקת האחרונים לגבי היחס שבין קביעתו של הרמב"ם בהלכה שצוטטה לבין מצוות שאינן תלויות בכיבוש וחילוק, וכן בשער ב' סי' י' ס"ק ג-ד בנוגע לערלה, ובשער ב' סי' ה' ס"ק א' ביחס לחלה. אמנם, נראה כי הדבר זקוק טעון עיון נוסף, שכן ישנם דינים נוספים בהם ישנה משמעות הלכתית לארץ ישראל אף שאין המדובר במצוות התלויות בארץ, כך למשל: עיבור השנה (קידוש החודש ה, א), סמיכת זקנים (סנהדרין ד, ו), עגלה ערופה (י, א) ועוד, ולגביהם לכאורה נראה כי "שם ארץ ישראל" איננו תלוי דווקא בכיבוש הלאומי, או ב"קדושת הארץ" בכלל. עיין עוד ב"קדושת אביב" (לעיל הערה 14) עמ' 265-264 ובמיוחד בהערה 7 שם.

44 נראה כי בנוגע לקביעה זו בדבר הגדרת "שם ארץ ישראל" מצוי הרמב"ם בדעת מיעוט בקרב הראשונים. להרחבה בעניין זה ראה ב"ארץ חמדה" ספר א' שער ב' סי' ג' ס"ק ו-י.

45 הביטוי "קדושה היסטורית" לקוח מלשונו של הרב אהרן ליכטנשטיין בספרו "קדושת אביב" (לעיל הערה 14). עיין שם בעמודים 273-276.

אף כלפי ארץ ישראל ניכר כאן יחס מיוחד שיש לתת עליו את הדעת. לעיל, בדבריו של רבה, התייחסנו לייחודיות שבארץ ככזאת הנעוצה בסגולה שברגבי אדמתה, בקדושה הבלתי מותנית שבה. ארץ "א-היסטורית" עליה אומר ה' "לי הארץ". כאן נשקפת בפנינו ארץ "שונה". ארץ אשר מיוחדותה היא בראש ובראשונה בהיותה בית ומקום משכן לעם. קרקע עליה יכונן העם חיים לאומיים, בה יזכה לריבונות, יפתח מוסדות שלטון ומשפט, ומכוחו תקבל אף הארץ את סגולתה.⁴⁶ תפיסה זו של הגדרתה של הארץ מלמדת גם על הזיקה שבין הארץ ובין העם המזומן לישב עליה. לא החובה והמצווה לבדן הן שמגדירות את הזיקה שבין עם ישראל ובין הארץ בה בחר ה', אלא גם גורמים בני "העולם הזה", הסיפור האנושי-היסטורי הקושר בין עם ישראל ובין "הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו".⁴⁷ היטיב לבטא זאת דוד בן גוריון בעדותו לפני הועדה האנגלית-אמריקנית: "ארץ זו עשתה את עמנו, עמנו עשה ארץ זו; ארץ זו לא

46 לפרשנות נוספת המאירה אור זה בתפיסתו של הרמב"ם את ארץ ישראל ניתן לעיין במאמר של פרופ' שלום רוזנברג "הזיקה לארץ ישראל בהגות היהדות - מאבק של השקפות" (קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה 4, תמוז תשל"ז, יולי 1977, עמ' 147-177) וכן במאמרו של פרופ' דוד הנשקה "יסודו המשפטי של המושג 'אומה': בין הרמב"ם לרמב"ן" (שנתון המשפט העברי כרך יח-יט, עמ' 177-197). הללו הדגישו גם את היעדר המימד המטאפיזי שבקדושת הארץ בשיטתו של הרמב"ם, מה שנראה כמסקנה מתבקשת מתפיסה זו הנועצת את מעמדה ואופייה המיוחד של ארץ ישראל בהיותה טריטוריה לעם ישראל. אף מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ' הלך בכיוון זה במאמרו "שיטת הרמב"ם בענין קדושת הארץ והמקדש" (תחומין ו' עמ' 439-444), וזאת בשונה מקדושת המקדש. אמנם נראה כי אין בכך די כדי להציג את מלוא יחסו של הרמב"ם לארץ ישראל. יחס זה מגוון ומורכב יותר מן הנראה ממבט ראשון. בנוסף, יש לתת את הדעת גם לרגשותיו העזים של הרמב"ם כלפי ארץ ישראל. עיין למשל במאמרו של יואל גיל ("ארץ ישראל במשנת הרמב"ם, מעליות כט', עמ' 175-199), וכן מאמרו של פרופ' יצחק טברסקי "ארץ ישראל וגלות במשנת הרמב"ם" (בספר "ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים", עורכים: משה חלמיש ואביעזר רביצקי, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשנ"א 1991 עמ' 90-122).

47 מתוך פרשיית הביכורים (דברים כו, ג). וראה בפרשנותו של מרטין בובר לפרשייה זו (מרטין בובר, דרכו של מקרא, "ביכורים") שהרחיב בהיותה של פרשייה זו "תעודה... המיוחדת במינה על יחס מיוחד במינו בין עם לארץ" (בדבריו נימה שונה קמעא מן הנימה המצויה בדברינו, ושם עומד הדגש על "נתינת הארץ" לישראל מידי ה' ועל ביחס שבין א-לוהי הטבע וא-לוהי ההיסטוריה, אך הזיקה הייחודית שבין העם והארץ הנוכחת בפרשיית הביכורים מתבטאת היטב בדבריו).

עשתה שום עם אחר, שום עם אחר לא עשה ארץ זו. ושוב ארץ זו מתחילה לעשות מחדש את עמנו, ועמנו מתחיל שוב לעשות ארץ זו".^{48 49}

בשל כך, לא ניתן לראות את קניינו של הנכרי בארץ ישראל כעניין חסר חשיבות ומשמעות. להיפך, נוגע הוא בתשתיות היסודיות של שמה וקדושתה של הארץ, הלא הן הנוכחות והריבונות הישראלית, המתבטאות בראש ובראשונה בבעלות של עם ישראל דווקא על הקרקע, ולפיכך גם שייך לשאלת קדושתה. כעת מתחדדת עוד יותר חשיבות מיקומה של הלכה י' בפרק הראשון שבהלכות תרומות. שכן, כחלק מהעיסוק המבואר בהגדרתה של ארץ ישראל כ"ארצם של ישראל", ומהתנאים השונים לקדושתה המשתלשלים מעמדה זו (כאלו הם המושגים: סוריא, כיבוש יחיד, עולי מצרים, עולי בבל), העיסוק בהשפעת בעלותו של הנכרי על קדושתה של הארץ מתבקש בהחלט. הוא איננו עניין פעוט שיש להסדירו מבחינה הלכתית, אלא חלק אינטגרלי מן העיסוק בשרטוט קוויה של הקדושה בארץ ישראל, קדושה שהפרקים הבאים ידונו בביטוייה המעשיים.

בוא וראה עד היכן מגיעים דברי הרמב"ם, שכן אפילו עמדתו של רבה, שחרט על דגלו, לכאורה, את הדיכוטומיה שבין הקדושה ובין הקניין, הוארה ע"י הרמב"ם באור זה של הקדושה הלאומית התלויה בקניין. אף טענתו הנחרצת של רבה "כי לי הארץ - לי

48 "דבר ישראל בארצו", דוד בן גוריון - עדות בפני הוועדה האנגלית-אמריקנית, 11 במרס 1946. את העדות במלאה ניתן למצוא באתר "פרויקט בן יהודה", תחת הכותרת "דבר ישראל בארצו".

49 זיקה "לאומית" זו בין הארץ ובין העם - פנים רבות לה, והללו מהדהדים בהקשרים שונים הנובעים ממנה. כאן הצגנו את הארץ כמי שמוגדרת ע"י מעשיו של העם. אמנם נראה כי דווקא מחשבה כזאת על אופייה של ארץ ישראל תוליכנו לטענה כי אף הארץ היא חלק בלתי נפרד מהגדרתו של העם. הארץ מקבלת את אופייה המיוחד כתוצאה מישראל הכובשים אותה ויושבים על אדמתה, אך אף הם נעשים עם דווקא משום נוכחותה של הארץ. כך למשל בפירוש המשנה לבכורות: "לפי שבני ארץ ישראל הם אשר נקראין קהל, וה' קראם כל הקהל ואפילו היו עשרה אחדים, ואין חוששין למי שזולתם בחוצה לארץ" (פירוש המשנה לרמב"ם בכורות ד, ג). הנוכחות בארץ ישראל היא מהווה מכריע בהפיכתם של הפרטים ל"אומה". אין עם ללא ארץ. עיין במאמרו של פרופ' הנשקה שהוזכר בהערה 46 שהארץ בעניין זה סביב דברי הרמב"ם הידועים במצוות עשה קנג (קידוש החודש) בספר המצוות ובמאמרו של יואל גיל שהוזכר אף הוא בהערה 46. כפי שצינו וכפי כשכותב פרופ' הנשקה, נראה כי דווקא עמדה זו המדגישה את היותה של ארץ ישראל בראש ובראשונה "בית לאומי", טריטוריה לעם ישראל, ולא את הסגולה המטאפיזית שבה - דווקא היא זו המאפשרת מחשבה על היבטים לאומיים ומושגים דוגמת "עם" ו"אומה".

קדושת הארץ" הובנה כטענה המציינת את חוסר מסוגלותו של קניין הנכרי להוציא קרקע מבעלותם של ישראל, לעניינים שבקדושה. ישראל - עמו של ה' הם, ובעלותם - בעלותו. לי קדושת הארץ - לישראל קדושת הארץ, ואין ביכולתו של הנכרי לשנות מציאות זו.

ובכל זאת, כיצד ניתן להסביר את קביעתו של רבה כי בנוגע לקדושתה של הארץ, תמשיך להיחשב השדה כמי שמצויה ברשות ישראל?⁵⁰ נראה כי המפתח להפנמת עמדה זו מצוי בהתבוננות באופייה של אותה הקדושה הלאומית. שהרי זו, איננה תלויה לכאורה באירוע נקודתי כזה או אחר, אלא נבחנת כמכלול, וזאת הן במרחב והן בזמן. ארץ ישראל, כבית לאומי, איננה נחסרת מבחינה מהותית מקניינו היחידאי של נכרי, שהלא הוא אפיזודה חולפת בתוך השטף הציבורי המכונן את הארץ כ"ארץ ישראל". סוף סוף, אף שתהיה השדה בבעלותו הפרטית של הנכרי, לא יהיה בכך כדי למנוע את ראייתה של חלקת אדמה זו כחלק מן "הארץ". הווה אומר, "הארץ" היא "מקום גדול",⁵¹ הנושא מטען של עם על גבו. מספרת היא סיפור, שבו טמונים זרעיה של הקדושה הייחודית לארץ, ואין בכוחה של בעלותו הנקודתית של הנכרי להפקיע סיפור זה.⁵²

50 אנו מודעים לכך שמסתבר כי ר' חיים עצמו לא העלה על דעתו את המחשבות באמצעותם הסברנו את העולה משיטתו. יתירה מזאת, נראה כי המחשבה המתמטית האופיינית לשיטת בריסק, על החיתוכים הלמדניים בעלי הניחוח הפורמאלי שבה, מרחיקה באופן כמעט וישיר ממחשבות אלו. לשון אחרת, אם אכן היה חושב ר' חיים באופן זה על הסוגיה, דומני שלא היה מעלה על הכתב את ביאורה של הסוגיה בדרך שהוצגה למעלה. ובכל זאת, מתן פשר לתנועות אלו המצויות בסוגיה הוא אקט פרשני בעל ערך עצמאי בעולמה של התורה שבע"פ. לא הצגה שיטתית ומסודרת של עמדתו של ר' חיים היא מגמתנו בשלב זה, אלא הקשבה עדינה לצלילים המגוונים המנסרים בחללו של בית המדרש היהודי כלפי שאלה זו של היחס בין קדושת הארץ ובין בעלות ישראל עליה.

51 המונח "מקום גדול" לקוח ממאמרם הנפלא של זלי גורביץ' וגדעון ארן "על המקום - אנתרופולוגיה ישראלית" ("אלפיים", 1991). מטבע הדברים, אין בין המונח כפי שמופיע במקור בדבריהם ובין השימוש שלו בדברינו חפיפה וזהות מוחלטת. אולם, המעיין ימצא כי השפעת הרעיונות אותם הציגו על דברינו כאן בכל זאת ניכרת.

52 טענה זו מזמינה למחשבה על הפעמים בהם פסקה הקדושה מן הארץ - "קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא". באלו מצבים אי נוכחתם של עם ישראל בארצם השפיעה על ה"סיפור" של הארץ? כאשר נבחן את מידת שליטתם של הנכרים בארץ, מהו הגבול שאכן עשוי להפקיע את קדושת הארץ, כפי שאירע בחורבן הבית הראשון? ומדוע "קדושה שנייה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא"? אין ביכולתנו להעמיק בשאלה זו, ונסתפק כעת בהצבתה בעיני הקורא. עיין במשנה תורה, הלכות בית הבחירה (ו, טז). אמנם, נוכל לומר כי התפיסה היסודית כי בעלותם של ישראל על ארץ ישראל היא שורש

מן ההכרח, אם כן, כי עבור רבי אלעזר ניסוח זה של קדושתה של הארץ לוקה הוא בחסר, שכן לשיטתו, קדושתה של הארץ אכן תלויה בהתמדתה של השדה ברשות ישראלית החל מרגע הכיבוש והקידוש ועד עתה. רצף אחד יש לה לקדושה החל מרגע כינונה בידי אבותינו ועד לדורותינו. כוחה של הירושה הלאומית היא שמעניקה לארץ את מעמדה המיוחד, אך צריכה היא ירושה וישיבה זו ללכת ולהמשיך בכל הדורות. אסור לה לישיבת ישראל בקרקע לנתק את הקשר למקור סמכותה הראשונית, אך גם כוחה של זו הראשונה מותנה בשימורה ובהשתלשלותה מדור לדור, בהעברת הלפיד. עמדתו של רבי אלעזר בנוגע לקדושה בעלת אופי מעשי יותר, אקטיבי ופעלתני, אך כמובן אין לשכוח כי למעשה מוגבלת היא כתוצאה מאי התוקף של קניינו האנושי של הנכרי בארץ ישראל. כלפי השורה התחתונה, הפקעת קדושתה של הארץ מכאן ולהבא, מתאזנות שתי הגישות כל אחת בדרכה, אך שוות הן בצליליה של הקדושה הכרוכה וקשורה בריבונות ובבעלות העולה מהן, קדושה הנובעת מיסודות אנושיים-לאומיים.

ת. אתם קונין מהם והם אינן קונין מכם - סוגיית הירושלמי

ברם, תובנה זו שמצא ר' חיים מבריסק בדברי הרמב"ם, בדבר היותה של שאלת הקניין והבעלות אבן הפינה לשאלת קדושתה של הארץ, באה לידי ביטוי באופן חריף ונוקב בסוגיה המקבילה לסוגייתנו בתלמוד הירושלמי. שם, בסוגיית הירושלמי במסכת גיטין, לא הופיעה הזיקה שבין הבעלות הישראלית לקדושת הארץ דרך הקטגוריה המופשטת של "קניין לעניין קדושה", אלא בצורה פשוטה וישירה יותר. כפי שנראה, ההבדל שבין התלמודים ניכר. ובכל זאת, נראה כי התודעה המובהקת שעמדה ביסוד הדיון בירושלמי לחלה והשפיעה על מחשבתם של הרמב"ם ושל ר' חיים בפרשנותם לסוגייתנו.

נפנה אם כן לסוגיה בירושלמי (גיטין ד, ט; ובדומה דמאי ה, ח):

מתניתא דרבי מאיר דרבי מאיר אמר אין קניין לעכו"ם בא"י לפוטרו מן המעשרות.
 רבי יודן ורבי שמעון אומרין יש קניין לעכו"ם בארץ ישראל לפוטרו מן המעשרות.
 רבי אימי בשם ריש לקיש טעמא דרבי מאיר [ויקרא כה מו] והתנחלתם אותם

ויסוד לקדושתה של הארץ וחיובה במצוות לדעת הרמב"ם, אכן שימשה את מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ' להסביר את ההבדל בין "קדושה ראשונה" ל"קדושה שנייה", וכן את ההבדל שבין קדושת המקדש וירושלים שהיא "מפני השכינה", לקדושת ארץ ישראל הנובעת מהיותה "ארצם של ישראל". עיין במאמרו "שיטת הרמב"ם בענין קדושת הארץ והמקדש" (תחומין 1).

לבניכם אחריכם לרשת אחוזה. הקיש עבדים לאחוזה. מה עבדים אתם קונין מהן ואין הם קונין מכם. אף אחוזה אתם קונים מהם והם אינם קונים מכם. א"ר אלעזר בי רבי יוסי קומי ר' יוסי והא מסייעא לרבי מאיר [שם כג] והארץ לא תמכר לצמיתות. לחולטנות. אמר ליה כל גרמא אמרה דהיא מסייעא לרבי שמעון לא תימכר. הא אם נמכרה חלוטה היא. רבי הונא דציפורי אמר הנהיג רבי חנינה בציפורין כהדא דר' שמעון. ר' זעורה קומי ר' אבהו בשם ר' אלעזר אף על גב דרבי מאיר אמר אין קניין לעכו"ם בארץ ישראל להפקיעו מן המעשרות מודה שיש לו בה קניין נכסים. מהו קניין נכסים אמר רבי אבא אכילת פירות.

המחלוקת המוצגת בירושלמי מקבילה למחלוקת המובאת בסוגיה בבבלי, אם כי בירושלמי מוצגת היא כבר כמחלוקת תנאים, בין רבי מאיר ורבי שמעון.⁵³ אמנם, מעניין לשים לב לכך כי בירושלמי מוצגת המחלוקת בדבר תוקף קניין הנכרי להפקיע מן המעשר, אך לא מוזכרת כלל המחלוקת בנוגע לחפירת בורות, שיחין ומערות.⁵⁴ אולם, ההבדל הבולט ביותר, ואי לכך, גם המשמעותי ביותר בין התלמודים, הוא הנימוק הניתן לפסיקתו של רבי מאיר לכך שאין לעכו"ם קניין בארץ ישראל לפטור מן המעשרות.

בעוד רבה למד את אי פקיעתה של חובת המעשר אף במקרה בו קנה נכרי את השדה, מן הדרשה "כי לי הארץ - לי קדושת הארץ", רבי אימי ביאר בשמו של ריש לקיש כי המקור לדעת רבי מאיר הוא דווקא הפסוק "והתנחלתם אותם לבניכם לרשת אחוזה". גם מקורו של פסוק זה הוא בפרשיית היובל - "וְהִתְנַחֲלֶתֶם אֹתָם לְבְנֵיכֶם אַחֲרֵיכֶם לְרֵשֶׁת אֶחָזָה לְעֵלְם בְּהֵם תַּעֲבְדוּ וּבְאֲחֵיכֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ בְּאֲחֵיו לֹא תִרְדֶּה בּוֹ בְּפָרְךָ" (ויקרא כה, מו), והוא עוסק בהבדל שבין עבד כנעני ועבד ישראל: העבד הכנעני איננו משתחרר, אלא עובר בירושה לבניו של אדונו. אמנם, מוקד הדרשה נעוץ בהשוואה המובלעת בפסוק בין דינו של העבד לדינה של שדה האחוזה. היקש זה גורר ע"פ הירושלמי

53 סוגיית הירושלמי במסכת דמאי מוסבת על המשנה שקבעה: "מעשרין משל ישראל על של עכו"ם ומשל עכו"ם על של ישראל ומשל ישראל על של כותים ומשל כותים על של כותים ר"א אוסר משל כותים על של כותים" (משנה דמאי ה, ט). המשנה מועמדת בירושלמי כרבי מאיר שסבר "אין קנין לנכרי בארץ ישראל". בבבלי במנחות (סו, ב) מובנת המחלוקת בדיון זה כמוסבת על השאלה האם מירוח עובד כוכבים פוטר ממעשר, ולא האם יש לנכרי קניין בארץ ישראל לפטור מן המעשרות. עיין גם בתוס' (גיטין מז, א ד"ה אמר רבה) ובריטב"א (גיטין מז, א ד"ה ואי קשיא). השאלה האם מדובר במחלוקת תנאים, וההבדל שבין הבבלי והירושלמי בנקודה זו נידונו ע"י הראשונים, עיין למשל ברמב"ן (גיטין מז, א ד"ה א דפליגי).

54 ההגבלה על חפירת בורות, שיחין ומערות בשדה שנקנתה כדת וכדין מופיעה בהמשך סוגיית הירושלמי, כפי שהזכרנו בהערה 22, אך זאת בנוגע לדינו של מי שקנה שדה בזמן שהיובל נוהג, ולא בנוגע לנכרי שקנה קרקע בארץ ישראל.

השוואה בין שתי מערכות הדינים: כשם שהנכרי אינו יכול לקנות עבד ישראל קניין גמור - "אין הם קונין מכס", כך הם פני הדברים אף בנוגע לשדה מארץ ישראל - קניינו של הנכרי אותה איננו קניין גמור, ועל כן לעולם לא יפטור קרקע זאת מחיוב המעשרות.

גופו של אדם מישראל איננו יכול להיקנות ע"י עכו"ם באופן מלא.⁵⁵ תהא הסיבה אשר תהא, אין ספק כי משמעויותיה של הגבלה זאת מצויים במישור הקנייני-כלכלי ואינם מתייחסים רק לתחומים המקבילים ל"קדושת הארץ" עליה דיבר רבה. השימוש בהשוואה שבין קניין עבד לקניין שדה כמקור לכך שאין לו לנכרי קניין בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר מלמד כי אי הפקעה זו נתפסת כנובעת מכך שהקרקע לא נקנתה לנכרי בצורה גמורה, וזאת במשמעות הקניינית הפשוטה ולא רק "לעניין קדושה". פסיקתו של רבי מאיר, ע"פ הירושלמי, מקבילה לקביעתו של רבי אלעזר בבבלי בנוגע לחפירת בורות, שיחין ומערות - ארץ ישראל לא יכולה להיקנות לחלוטין לנכרי. אם

55 למעשה, אין עכו"ם יכול לקנות בקניין הגוף אפילו עבד עכו"ם. המקור לצמצום תוקפו של קניין העכו"ם בנוגע לעבדים מצוי בבבלי (גיטין לו, ב): "דאמר ריש לקיש: מנין לעובד כוכבים שקנה את העובד כוכבים למעשה ידיו? שנאמר: וגם מבני התושבים הגרים עמכם מהם תקנו, אתם קונים מהם, ולא הם קונים מכס ולא הם קונים זה מזה...". העולה מן הגמרא בגיטין הוא שהגבלת קניינו של הנכרי כלפי עבדים איננו שייך לקדושתם או מעמדם הייחודי של ישראל, אלא דווקא לכושרו המשפטי הלקוי של קניין הנכרי, שאיננו מאפשר יחסי בעלות כלפי אדם. אמנם, מעניין לשים לב לכך שבירושלמי לא מופיע הלימוד כולו, אלא דווקא חלקו המכונן לאי הקניין של הנכרי עבד **מישראל** - "אתם קונין מהן, ואין הם קונין מכס". ניסוח זה מעלה את האפשרות כי בירושלמי משתקפת עמדה שונה, הרואה את הגבלת הקניין האמורה כנעוצה במעמדו המיוחד של אדם מישראל, ולא בכושר הקניין הכללי של הנכרי עצמו. עמדה זאת משתקפת בדברי הרמב"ן שנראה לקמן המשווה בין מעמדו המיוחד של האדם מישראל לבין מעמדה של ארץ ישראל - הגורמים שניהם לאיסור למכור עבד ישראל או קרקע ישראל לנכרי. אמנם, הרב אהרן ליכטנשטיין במאמרו "קנין עכו"ם בארץ ישראל" הבין כי הלימוד המצוטט בירושלמי זהה לדרשה המובאת בבבלי גיטין (חיזוק לדבריו הוא העובדה שבשני התלמודים נאמרו המימרות בשמו של ריש לקיש), ועל כן טען כי סוגית הירושלמי דנה בקניינו של עכו"ם בארץ ישראל מתוך תפיסה הרואה בנכרי בעל כושר קניין לקוי, ולא מתוך התבוננות בקדושת הארץ שאיננה מופקעת. אולם, אף הרב ליכטנשטיין מעלה אפשרות כי הגבלת קניינו של הנכרי נובעת מן הקדושה עצמה (עיין בהערה 7 שם). אמנם, הרב ליכטנשטיין דן בסוגיה מתוך נקודת מבט המבדילה בין סיבה הנעוצה בקניינו של הנכרי לבין סיבה הנעוצה בקדושת הארץ. לעומת זאת, טענתנו היא כי ישנה אפשרות שחלוקה זו איננה כה דיכוטומית, והקדושה עצמה קשורה באופן ישיר למושג הבעלות, כפי שנרחיב לקמן. דיון נוסף של הרב ליכטנשטיין ביחס בין סוגיית הבבלי לירושלמי נמצא בספר "קדושת אביב" עמ' 321-328.

כן, עמדתו של רבי מאיר לפי הירושלמי היא עמדה עצמאית שלא מצינו כמותה בבבלי. עמדה על פיה אין הבדל בין שאלת החיוב במעשרות - הקדושה, לשאלה הקניינית. בירושלמי מתמצה הדיון סביב שאלה אחת, ואיננו מתחלק לשני תחומים כפי שראינו בדבריהם של רבה ורבי אלעזר בסוגיית הבבלי - האם יש ביכולתו של הנכרי להיות בעליה של קרקע בארץ ישראל מבחינה משפטית? וממילא, כתוצאה משאלה זו תנבע גם התשובה לשאלת חובתה של קרקע זו בתרומות ומעשרות.

מחלוקתם של רבי מאיר ורבי שמעון, אם כן, נעוצה סביב יכולתו של הנכרי לקנות קניין גמור בארץ ישראל.⁵⁶ נראה כי אף הדיון האמוראי על מדרשו של הפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצַמְתָּת פִּי לִי הָאָרֶץ" מדגים היטב את הפער המשמעותי שבין שני התלמודים. רבי מאיר קרא את הפסוק כתיאור מצב משפטי. אף אם תתבצע פעולת מכירה של הארץ לנכרי (שעשוי להחזיקה לצמיתות, כיוון שלא יחזרנה ביובל) - היא לא תימכר, כיוון שלקניין זה אין תוקף מלא ומוחלט. רבי שמעון, לעומתו, קרא את הפסוק כציווי - אין למכור את הארץ לנכרי לצמיתות, שכן אם אכן תתבצע פעולה כזאת - היא תהיה בעלת תוקף של ממש - והרי הקב"ה אינו מעוניין בכך, שכן לו הארץ וברצונו שישבו בה ישראל. כך או כך, חשוב לשים לב לכך שלמעשה זהו אותו הפסוק ממנו למד רבה בבבלי את שיטתו. רבה דרש את הפסוק שלא כפשטו: "כי לי הארץ - לי קדושת הארץ", ובכך חילק בין מימד הקדושה שבקרקע, לבין המימד הקנייני. בשונה ממנו, רבי מאיר ורבי שמעון מבינים את הפסוק כפשוטו, ומדברים על מכירה ובעלות על הארץ "כדאמרי אינשי". נראה אף כי מסיבה זו מצטטים האמוראים בירושלמי גם את תחילתו של הפסוק (בשונה מהבבלי) "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר", שכן בכך עוסקות הדרשות - בהגבלות הקנייניות המוטלות על הנכרי ביחס לארץ ישראל. מגמה זו, המבדילה בין הירושלמי והבבלי, נמשכת גם בקביעתם של האמוראים כי אף לדעת רבי מאיר יש לו לנכרי "קנין נכסים", רוצה לומר, קניין פירות בלבד בשדה מארץ ישראל. גם כאן שונה הדבר מדעתו של רבה, הסבור כפי שראינו כי יש לנכרי קניין בארץ ישראל אף לחפור בה בורות שיחין ומערות.

ניכר אם כן, כי בתלמוד הירושלמי נכרכה השאלה הקניינית היומיומית יחד עם שאלת קדושתה של הארץ, אף לדעתו של החכם שסבר כי אין לנכרי קנין בארץ ישראל

56 נראה כי אף רבי שמעון סבר שקדושת ארץ ישראל קשורה באופן ישיר עם הבעלות על הארץ. הנחת יסוד זאת בדבר הקשר שבין הבעלות והקדושה, היא הנחה מוסכמת לכולי עלמא בתלמוד הירושלמי. אמנם, רבי שמעון סבר כי לא קיימת זיקה המונעת מן הנכרי לקנות קרקע ארץ ישראל בצורה מלאה, וממילא קנייה שכזו מסוגלת אף להפקיע מידי מעשר. כלומר, אף דעת רבי שמעון היא עמדה עצמאית שאינה מופיעה בבבלי.

להפקיע מידי מעשר. בנוגע לענייננו, נראה ברור כי מושג הקדושה של ארץ ישראל, כפי שמשקף הוא בירושלמי, מעורה לגמרי בבעלות הישראלית עליה. אין קדושתה של ארץ ישראל באה לידי ביטוי בחובת המעשרות אלא באותה המידה שמצויה היא בבעלותו של ישראל ולא של נכרי. אך בנוסף לזאת, ובהשלמה לטענה הראשונה, לדעתו של רבי מאיר הנכרי כלל איננו יכול להיות בעלים של ממש על הארץ. האחרונה מצויה בזיקה ייחודית, המתבטאת במושגים ממשיים כמו בעלות וקניין, דווקא כלפי עם ישראל.

שוב מוצאים אנו, והפעם ביתר שאת, את "קדושת ארץ ישראל" כקדושה שממד אנושי, הלא הוא הקניין, מעורב בכינונה. האדם, או ליתר דיוק, העם, שותף ביצירתה של זו ובהחלתה. ארץ ישראל, כפי שכתבנו לעיל, נתפסת ראשית כל כ"ארצם של ישראל". רוצה לומר, ארץ בעלת מעמד וסגולה המיוחדים לה, ונובעים מהיותה חלק בלתי נפרד מן החיים הלאומיים של עם ישראל, בוודאי כאשר יושב הוא בארצו. לא האדמה הקדושה היא העומדת במרכזה, אלא דווקא העובדה שהיא מקום מושבו של העם. אין המדובר רק ב"תחום שיפוט", או בשטח פוליטי כזה או אחר, אלא בקרקע שמקבלת את סגולתה דווקא מכוחם של מי שקובעים בה את משכנם.

מבט זה על הארץ, על קדושתה והמצוות התלויות בה מופיע באופן מחודד ומובהק במהלך הסוגיה שבתלמוד הירושלמי. אף שבתלמוד הבבלי הדברים מפורשים פחות, נראה כי הרמב"ם, לפחות כפי שהבין אותו ר' חיים מבריסק, אחז בתובנה זו בבואו לבאר מהי "ארץ ישראל האמורה בכל מקום" וכאשר ניצבה בפניו מחלוקתם של רבה ורבי אלעזר. הזיקה הלאומית שבין העם ובין הקרקע אותה הועיד לו הקב"ה היא שחקוקה הייתה בדעתו.

ט. קרקע של נכרי - פרשנותו של החזון איש

ובכל זאת, המערכת הבנויה לתלפיות אותה יצר ר' חיים אינה חפה מקשיים. עיון נוסף בלשונה של ההלכה בה אנו עסוקים יערער במעט את קביעותיו הנחרצות של ר' חיים, ויאצננו לשקול מחדש את האופן בו הובנה על ידנו עמדת הרמב"ם. נשוב ונביא, אם כן, את לשונו של הרמב"ם (תרומות א, י):

עכו"ם שקנה קרקע בא"י לא הפקיעה מן המצוות אלא הרי היא בקדושתה, לפיכך אם חזר ישראל ולקחה ממנו אינה ככיבוש יחיד אלא מפריש תרומות ומעשרות ומביא בכורים והכל מן התורה כאילו לא נמכרה לעכו"ם מעולם ויש קנין לעכו"ם בסוריא להפקיע מן המעשרות ומן השביעית כמו שיתבאר.

הביטויים "אינה ככיבוש יחיד" ו"כאילו לא נמכרה לעכו"ם מעולם" אכן עשויים להוליך אותנו למחשבה המעמידה את יסודה של ההלכה בעולם הקנייני, כפי שטען ר' חיים. אמנם, בד בבד, נראה כי חסרה ההלכה ביטוי שיהיה באופן מובהק כי שאלת היתכנות קניינו של הנכרי לענייני קדושה היא העומדת בתשתיתה. כלפי לייא, הקביעה "עכו"ם שקנה קרקע בא"י לא הפקיעה מן המצוות אלא הרי היא בקדושתה" שבראש ההלכה נראית ככזאת הנושאת מסר בדבר עמידתה של קדושת ארץ ישראל מעבר לעולמות הקניין האנושיים.

אין באמירה זו כדי לשלול את פרשנותו של ר' חיים, כמובן. אולם, יש בה כדי לערער על נחוצותה של קביעתו. פסיקתו של הרמב"ם ניצבת, על פי דברינו, באותה ההתלבטות בו עמדה קביעתו של רבה בגמרא. אף לגביה מנסרת השאלה האם מבקשת היא לקבוע מסמרות בעולם הקניין, או שמא להבדיל בין עולמה של הקדושה לעולמם המשפטי-כלכלי של בני האדם, כפי שהצגנו בתחילת דברינו.

יתירה מזאת, כפי שכבר נרמז לעיל, גם לשונה של הגמרא אינה מתיישבת דבר דבור על אופניו עם עמדתו היסודית של ר' חיים. שכן, על פי הנראה מפשט הגמרא שימשה הדרשה "דגנך - ולא דגן עכו"ם" כמקור לקביעה כי "יש לנכרי קניין בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר" ולא כתוצאה מקניינו זה.⁵⁷ נוסף על כך, דרשה זו נראית כעומדת ביסודה של המחלוקת שבין רבה ורבי אלעזר ולא כתוספת "צדדית" לעמדתו של רבי אלעזר.⁵⁸

על אף החדות והיצירתיות האופייניות לר' חיים וניכרות בביאורו להלכה זו, לא נוכל לפטור את דברי הרמב"ם בעקבות דבריו של ר' חיים לבדו. שומה עלינו לדון בעמדתו של פרשן נוסף שנוקק לקשיים שבהלכות שקראנו. ואכן, פרשנות שכזאת, שונה, מצויה בדבריו של החזון איש על סוגייתנו. אף פרשנותו של האחרון תלויה ועומדת על קריאתו הייחודית למהלכה של הגמרא עצמה (שביעית א, ג):

... אלא טעמא דמ"ד יש קנין מקרא דגנך ולא דגן נכרי והיינו מפני שהקרקע של נכרי מגדלת את התבואה והוא לאו בר חיוב תרומה לא רמי תו מצות תרומה על תבואה זו אפי' כי הדר לקחה ישראל, ודוקא לענין תרו"מ ובכורים דמצות נינהו גידול עכו"ם פטור אבל לענין ערלה וכלאים דאיסורי נינהו בכל מקום שהן גדילין

57 עיין בהערה 39 ובנספח למאמר (לעיל הערה 35).

58 כך עולה גם מן הגמרא שעמיתה בין "דגנך" ל"דיגונך" בתשובה לשאלה במה חלקו רבה ורבי אלעזר. וראה עוד בעניין זה לקמן בהערה 61.

אסורין דקדושת הארץ לא פקעה, וה"נ בגידול הקדש אע"ג שפוטר מתרומה מ"מ
נוהג בו כלאים...

והא דאמר רבה לי הארץ לי קדושת הארץ אינו טעם לאפוקי מר"א, דטעמא דר"א
מדגנך ורבה דריש דיגונך ולא דיגון נכרי, אלא הא דאמר לי הארץ לי קדושת הארץ
הוא למימרא דלא פקעה קדושת הארץ וממילא לית לן למיפטר דגן עכו"מ ור"א
מודה בהאי דרשא דקדושת הארץ לא פקעה, ומ"מ פוטר דגן עכו"מ מדגנך...

ראשית, נשים לב כי בדומה לר' חיים, בבואו לבאר את דרשתו של רבי אלעזר, אף החזון
איש השתמש בחלוקה שבין רכיביה השונים של השדה. במבט ראשון נראה כי עמדתו
של החזון איש בעניין זה מקבילה לעמדתו של ר' חיים. אמנם, אוזן רגישה תבחין בכל
זאת בנימות השונות בהן ניסחו השניים את החלוקה, ובשל כך גם באופייה השונה.

בעיניו של ר' חיים החלוקה שבין רכיבי השדה נתפסה כהבחנה קטגורית-משפטית בין
שני אובייקטים קנייניים. כאשר עוסקים אנו בבעלות ובהשלכותיה, על כל אחד מן
האובייקטים הללו יש לדון בנפרד: מוטלת עלינו החובה לפצל את המבט לשדה
כ"נכס", ולשדה כאובייקט שימושי. למעשה, ר' חיים לא תלה את החלוקה בפסוקים
שונים ולא נדרש להציג את שני הרכיבים כבעלי אופי הלכתי שונה. כפי שהראינו, אף
כאשר הציע כי דין "דגנך" מוסב על אחד מהרכיבים בלבד - הייתה זו השלכה מאוחרת
של הדיון, ולא נקודת הפתיחה שלו. הוא הביט בהם בעיניים פורמליות-משפטיות,
וניתן אף לומר כי בכך משתקפת באופן יפה אחדות התוכן והצורה בפרשנותו. כאשר
בוחנים אנו את פני הדברים במשנתו של החזון איש, נוכל להבחין בצליל שונה. החלוקה
בין הקרקע עצמה ובין התפקיד אותו היא משמשת כמצע לגידול התבואה הובנה
במחשבתו של החזון איש החל מראשיתה כחלוקה בין דינים שונים, ולא כשניות של
נידונים משפטיים. שאלות הלכתיות שונות, בעלות אופי שונה מיסודן, הן שניצבות
לפנינו: הראשונה היא שאלת קדושתה העצמית של הקרקע, ואילו השנייה חותרת אל
המרחבים ההלכתיים הקשורים אל השימוש המעשי בה, כאשר ההשלכות המתפרטות
מכל אחת מהן - שונות.

ואכן, אף ששני האחרונים הסכימו כי דינו של רבי אלעזר "דגנך - ולא דגן עכו"מ" מוסב
דווקא כלפי מצוות דוגמת תרומות, מעשרות וביכורים, בדברי החזון איש נעשה
"מסגור" של הדין לתבניות שייכתן ויפתחו צוהר אל משמעותו. בעוד ר' חיים הסתפק
באמירה "דהוא זה דין המסויים בתרומות ומעשרות וביכורים וכדומה...", החזון איש
העמיד את החלוקה בין קדושת הארץ עצמה לבין דין "דגנך" כדיכוטומיה שבין "מצוות"
ו"איסורים". מוטיבציה זו עצמה, להגדיר את המרחבים ההלכתיים השייכים לכל דין,
מלמדת על ההבדל המהותי שבין קריאתו של ר' חיים את הסוגיה לקריאתו של החזון

איש. לשיטתו של האחרון, המצוות התלויות בארץ אינן שוות באופיין היסודי. האיסורים, מצוות ה"לא תעשה" הקשורות בגידולי הארץ - שורשם של אלו נעוץ בקדושתה של הארץ עצמה, יהיו אשר יהיו בעליה. אין להבינם, לפיכך, כמגבלות על החקלאי, או כציוויים שעניינם עיצוב עבודתו של היהודי או יחסו לקרקע בה הוא עובד, אלא דינים הקשורים לקדושה המצויה בקרקע ומתבטאת באופנים כאלו ואחרים בכללי שימוש בפירות הצומחים בה. לעומתם, המצוות המעשיות אינן תלויות בארץ הגיאוגרפית בלבד, אלא גם בשאלה למי שייכת הקרקע שגידלה את הפירות. לשיטתו של רבי אלעזר, הדרישה האקטיבית מן האדם: לעשר, לתרום, להביא ביכורים - איננה יכולה לבוא לידי ביטוי שלא מתוך מרחב שמתקיים בו יחס בין האדם מישראל ובין הקרקע. את מצוות ה"עשה" התלויות בארץ יש להבין כחלק מהאופן בו ביקשה התורה לעצב זיקה מיוחדת שבין הארץ ובין העם שעתיד לישב עליה, ולפיכך משמעותן מתייגרת כאשר הנכרי הוא בעליה של הקרקע הלכה למעשה.

קדושתה של הארץ - משמעותה כאן היא נוכחותה כגורם ששורשו מצוי מעבר להישג ידך. עצם בעל כובד, המעצב את המרחב סביבו בחוקיות השונה מכללי המשחק האנושיים הרגילים. ארץ שההתנהלות עמה והשימוש בה כרוכים גם בהימנעות - לא כל שתרצה מצוי בסמכותך ויכולתך - ובשל כך מתבטאת קדושתה בראש ובראשונה באיסורים התלויים בה. המרחביים החיוביים, האקטיביים, אלו שקוראים לו לאדם ללכת ולפעול בהקשריה של הארץ - אינם נובעים מן "הקדושה", או לכל הפחות זקוקים לגורם נוסף - לאקלים מיוחד הנוצר מן המפגש שבין הארץ ובין ישראל היושבים עליה. הללו אינם יכולים להתקיים שלא מתוך זיקה שיש בה שותפות ומגע, בשונה מן ההימנעות שבקדושה, זיקה המעוררת בה בארץ דבר מה היוצא ממחבואו אך ורק לקול עבודתם של ישראל בה.

אם כן, בעוד ר' חיים הציע להבדיל בין היבטים קנייניים שונים שבקניית הקרקע, חילק החזון איש בין קדושתה העצמית של הארץ ובין ההקשרים ההלכתיים הנחשפים כאשר מתבוננים אנו בזיקתה של זו אל בעליה. ההבדל בין השניים בהחלט דק, אך כומס בתוכו עולם ומלואו. לא לחינם הציב ר' חיים חלוקה משפטית-קניינית בין רכיביה השונים של השדה. כפי שכתבנו, הוא ראה את העולם הקנייני כמי שעומד במרכז של מחלוקת האמוראים. השאלה האם יש תוקף לקניינו של הנכרי לעניין קדושה בארץ ישראל היא שהעסיקה את מחשבתם של רבי אלעזר לשיטתו, וממילא, אף הדרך להסביר את עמדתו של רבי אלעזר מוכרחת הייתה לעבור דרך ציון האובייקטים הקניינים עליהם יכול לחול קניינו. החזון איש התנגד מכל וכל לקריאה זו. תוקפו של קניין הנכרי לעניין קדושה - קטגוריה מופשטת ולוטה בערפל מושגי - לא יכלה הייתה להיות הציר סביבו

סבבה מחלוקת האמוראים.⁵⁹ על כן, בבואו לתור אחר ביאור למחלוקתם של רבה ורבי אלעזר, נזקק היה להבין את יחסו של רבי אלעזר לטיעונו של רבה "כי לי הארץ - לי קדושת הארץ" בצורה אחרת. לדבריו, טענה זו כלל לא הייתה שנויה במחלוקת. קדושתה העצמית של הארץ וחוסר תלותה בעולמות הקניין הן עובדות בהם לא פקפק איש מעולם. אך ורק קיומו של דין "דגנך" - הדין הטוען בדבר נביעתן של המצוות המעשיות התלויות בארץ מן המרחב שבין החקלאי המגדל ובין האדמה - הוא שעליו נסוב הויכוח. השאלה שעמדה במרכז הסוגיה הייתה, לדעתו: האם יש לזהות את המצוות התלויות בארץ עם קדושתה של הקרקע כדעתו של רבה, או שמא כאשר אמרה התורה "ראשית דגנך" ביקשה ללמד על קבוצה מובחנת, אקטיבית, של מצוות אלו, הקשורה בקשר בל יינתק לזהותו הלאומית של בעל השדה?

הגמרא, לדעתו של החזון איש, עסקה בשאלה ההלכתית של חובת המעשר של תבואה שראשית גידולה התרחש בשדה בזמן שהייתה בבעלות נכרי. לשיטתו של רבה, אין לנכרי "קניין", משמע, קניינו של הנכרי אינו משפיע על דיני המעשר,⁶⁰ שכן הללו נעוצים בקדושתה העצמית של הארץ, וזו איננה תלויה בזהות הבעלים. אף שעם חלקה האחרון של קביעה זו הסכים רבי אלעזר, לדבריו ישפיע קניינו של הנכרי על חובת הפרשת המעשרות מסיבה אחרת. אין זה כתוצאה משינוי בקדושתה ומעמדה של פיסת הקרקע שנמצאת כעת בידיו של הנכרי, אלא כיוון שחובת המעשר נתפסה על ידו כחלק ממערכת נוספת, שגם בה יש להתחשב, המצביעה על הזיקה בין הקרקע ובין בעליה הנוכחיים: "דגנך - ולא דגן עכו"ם". אמנם, בדרשה זו לא בא רבי אלעזר לחלוק על נימוקו של רבה, אלא להוסיף. הדרשות "כי לי הארץ" ו"דגנך - ולא דגן עכו"ם" יכולות הן לדור בתפיסתו האחת ליד השנייה.

לפי הסבר זה, אכן מובנת שאלתה של הגמרא "במאי קמיפלגי" ותשובתה כי נחלקו האמוראים בדרשת הפסוק "דגנך".⁶¹ מוקד מחלוקתם של האמוראים אכן היה בשאלת

59 כפי שאכן ראינו לעיל (בסמוך להערה 12) בקושייתו של החזון איש על פרשנותו של רש"י לקושיית הגמרא מדין הביכורים של שדה שנמכרה לנכרי.

60 בדומה לאופן השני בו הסברנו את דברי רבה לעיל, ראה בסמוך להערה 13.

61 נקודה פרשנית זו היא רווח מרכזי בפרשנותו של החזון איש לסוגיה. כפי שכבר ציינו לעיל, בראשית הפרק "דגנך, ולא דגן עכו"ם - למשמעותה של הדרשה" (שאלה זו זה של הגמרא נראית כמתעלמת מהאופן בו הוצגה המחלוקת בתחילת הסוגיה. ר' חיים לא התייחס בפירוש לנקודה זו בסוגיה, ונראה כי לדעתו יש להבין את שאלת הגמרא "במאי קמיפלגי" ואת תשובתה כשאלה צדדית הנוגעת למחלוקת בדרשת הפסוקים, ולא כמי שמצביעות על יסודה של מחלוקת האמוראים העקרונית. לפירושו של החזון איש, כפי שנכתב, המחלוקת

אופן הדרשה של הפסוק "דגנך", וכתוצאה מכך בשאלה האם דרשת פסוק זה אכן שייכת היא לשאלה ההלכתית שבסוגייתנו. הנימוקים הנוספים שניתנו בסוגיה, אף אלו שציללם היסודי עקרוני יותר, מבארים אמנם את המעטפת לפסיקתו של כל אמורא, אך לא הוצגו בגמרא כמוקד מרכזי של דיון בין השניים על אופיה של קדושת הארץ.⁶² כעת, כפי שהסברנו גם בנוגע לפרשנותו של ר' חיים, מתיישבת עמדתו של רבי אלעזר על הלב. ההפקעה של השדה מידי מעשר איננה סותרת את קביעתו הנחרצת של רבי אלעזר בדבר אי תוקפו הממוני של קניין הנכרי. זאת משום שהיא איננה נובעת מהפקעת קדושתה העצמית של הארץ או מתרחשת במקביל אליה. שייכת היא למערכת דינים אחרת, מקבילה. יתירה מזאת, רבי אלעזר אף סבור, בדומה לרבה, כי קדושתה של ארץ ישראל כלל איננה תלויה בשאלת הבעלות. אם כן, לא די בזאת שהרישא והסיפור של דברי רבי אלעזר אינם סותרים זה את זה, למעשה, הם כלל אינם נוגעים ומתקשרים האחד עם השני. כל אחד מהם עומד לעצמו.⁶³

קריאה יצירתית זו היא המפתח, לדעת החזון איש, גם להבנת דברי הרמב"ם (חזון איש שביעית א, ג):

וזה כונת הר"מ פ"א מה"ת ה"י שכתב עכו"מ שקנה קרקע בא"י לא הפקיעה מן המצות כו', ר"ל דהארץ בקדושתה ואין זו פלוגתת רבה ור"א אלא זה לכו"ע, ופלוגתת רבה ור"א כתב בסמוך בה"א פירות העכו"מ כו' ופסק כרבה דאין קנין וכמש"כ הכ"מ בטעמו, ומיהו הא דסיים דבסוריא יש קנין אינו מדוקדק כל כך דהתם לענין גידולין איירי...

את הלכה י, אותה קראנו עד כה כהלכה המוסרת את הכרעת הרמב"ם במחלוקתם של רבה ורבי אלעזר, יש להבין כהלכה המוסכמת על דעת החכמים כולם. מקורה הוא בנימוקו של רבה "לי קדושת הארץ" שקבע כי קדושתה של הארץ עומדת מעל ומעבר

על דרשת הפסוק "ראשית דגנך" היא היא מוקד הדיון בסוגיה, שכן אף רבי אלעזר הסכים לדרשתו של רבה "לי קדושת הארץ".

62 בנקודה זו, כמו בנקודה נוספת שנדון בה לקמן, ישנו דמיון בין פרשנותו של ר' חיים לפרשנותו של החזון איש. שניהם הבינו את מחלוקת האמוראים בגמרא כמחלוקת בשאלה הלכתית נקודתית. המחלוקת העקרונית העומדת מאחוריה לא נוסחה בפירושו כמחלוקת בסוגיית הגמרא, אף שהיא מציצה מבין החרכים.

63 למעשה, נקודה זו מהווה קושי מסוים בעמדתו הפרשנית של החזון איש. בעמדתם של כל אחד מן האמוראים, מופיעים שני הדינים ברצף, כמה שנראה כחלק ממכלול אחד. עובדה זו מובילה אותנו לכאורה לחפש קשר הגיוני וקוהרנטי, או לכל הפחות קשר פרשני או לוגי בין שתי ההלכות. אם כן, היעדר קשר זה, לפי פרשנותו של החזון איש, עשוי לעורר תמיהה.

למצבי העניינים הכלכליים בני העולם הזה - נימוק שבנוגע אליו לא שררה מחלוקת כלל. רק בהלכה יא, כאשר הנידון ההלכתי משתנה ממעמדה של הקרקע (המתבטא בדברי הרמב"ם על מקרה בו תיקנה מחדש) למעמד של הפירות שגדלו בקרקע שברשותו של נכרי, כאשר שוב הדיון איננו על קדושת הארץ אלא על דין "דגנך", פרש הרמב"ם בפנינו את הכרעתו ההלכתית כרבה. העמדה השונה כלפי מחלוקתם של רבה ורבי אלעזר של שני האחרונים התגלגלה, אם כך, גם לקריאה שונה בתכלית של הרמב"ם. בעוד ר' חיים הדגיש את ההיבטים הקנייניים המופיעים בהלכה י ובשל כך קרא אותה כתופסת צד במחלוקת האמוראים על תוקף קניינו של הנכרי לקדושה, החזון איש נתן משקל רב יותר לביטויים הכלליים, ובחר לקרוא אותה כהלכה המציינת מוסכמה רחבה בנוגע למעמדה העצמאי של קדושתה של הארץ.^{64 65}

64 בהלכות אלה ממשנה תורה קשיים נוספים השייכים לענייננו, אך בכל זאת החלטנו שלא להרחיב עליהם את הדיבור במאמר זה, כיוון שהם נוגעים אליו בצורה עקיפה יותר. קושי ראשון העולה מדברי הרמב"ם, ונראה שאף הצעותיהם של החזון איש ור' חיים מבריסק אינן מעניקות לו פתרון שלם, נעוץ בחוסר הלימה שבין הלכה י ובין הלכות יא-טו בפרק. בהלכות הבאות דן הרמב"ם במקרים שונים בהם קונה אדם מישראל פירות מנכרי, כאשר מדובר בקנין של הפירות בלבד, ללא הקרקע. הקו החוזר בהלכות אלו הוא שפירות שגדלו בארץ ישראל, אף אם גדלו ברשותו של הנכרי - יתחייבו בתרו"מ מדאורייתא, אם וכאשר דיגונם נעשה ע"י ישראל. אמנם אם כך, מדוע הדגיש הרמב"ם בהלכה י שדווקא כאשר יחזור ישראל ויקנה את השדה מן הנכרי יופרשו ממנה תרומות ומעשרות מן התורה? לשון אחרת, ההלכה בה עסקנו ייחודית ברצף ההלכות בה היא מצויה, כיוון שהרמב"ם בחר להתמקד בה בדינה של הקרקע עצמה ולא בדינם של הפירות כפי שעשה בהלכות הבאות. הדיון לגבי הקרקע נראה מיותר, שכן אם יתחייבו הפירות שנקנו ללא הקרקע בתרו"מ - קל וחומר שיהיה זה הדין גם אם תחזור הקרקע לרשותו של ישראל! דווקא קושי זה עשוי לחדד את פרשנותם של החזון איש ור' חיים מבריסק לדברי הרמב"ם, שכן אכן יש מקום לומר כי בהלכה זו ביקש הרמב"ם לקבוע מסמרות ביחס לאופייה העקרוני של קדושת הארץ, ולא לעסוק בפרטי הדין של חיוב פירותיה במעשר בלבד. אמנם, מבחינה הלכתית אכן נראה ניסוח הדברים מיותר, אם לא שנאמר כי הרמב"ם בחר לנסח את ההלכה בצורה שכזאת כדי לכלול בה גם את דין הביכורים, שלא יובאו ללא שבעל הפירות יהיה גם בעלי הקרקע, או ביקש להוציא מהדינים הממוניים שבין הישראל והלוי/כהן שיפורטו בהלכות הבאות ותלויים בשלבים השונים בהם היה הישראלי בעלי הפירות - אם חזר ישראל וקנה את הקרקע מן הנכרי, שוב מפריש תרומות ומעשרות ונותנם ללוויים וכהנים באופן הרגיל לגמרי, "כאילו לא נמכרה מעולם" (אלא שהרמב"ם לא הדגיש את נתינתם של התרומות והמעשרות לכהנים כפי שניתן היה לצפות לפי הסבר זה, אלא התייחס להפרשתם בלבד). אפשרות שלישית היא כי הרמב"ם ביקש לרמוז למחלוקתם של רבה ורבי אלעזר ולהדגיש את עמדתו של האחרון. אמנם, מדוע ידגיש הרמב"ם את עמדתו של רבי אלעזר דווקא על חשבון הבלטת עמדתו ההלכתית של רבה שכדבריו פסק להלכה!?

דרכיהם של ר' חיים מבריסק והחזון איש התפצלו כבר במפגשם הראשון בסוגיה. הקטגוריות הבסיסיות באמצעותן בחנו את דעתם של האמוראים - שונות היו, והדבר

עניין זה מעורה בעניין עליו חלקו פוסקי צפת במאה ה-16, והוא דעתו של הרמב"ם בנוגע למעמדה של קרקע ארץ ישראל בשעה שהיא אכן מצויה ברשותו של הנכרי. ברי שפסק הרמב"ם שלאחר שתקנה הקרקע בחזרה ע"י ישראל - תחזור למעמדה הראשון וקדושתה לא תפקע ממנה, אך מה מעמד קדושתה של הקרקע בשעה שעדיין מצויה היא ברשותו של הנכרי? שאלה זו תלויה בלשונו של הרמב"ם בהלכה בה עסקנו - האם יש לראות את קביעתו "אם חזר ולקחה ממנו" בדווקא, או שמא גם קודם לכך שחזר ולקחה לא הופקעה קדושתה? נחלקו בדבר רבי יוסף קארו, שצייד באפשרות שבזמן שהשדה מצויה ברשותו של הנכרי היא מופקעת מקדושתה, והמבי"ט ובנו המהרי"ט, שסברו שאפילו בשלב זה לא הופקעה הקרקע מקדושתה בשל קנין הנכרי. הלכה למעשה, בעניין תרו"מ אין נפקא מינה בין החולקים, כפי שפוסק הרמב"ם בפירוש בהלכות יא-ט, וזאת בשל האפשרות של "דיגון ישראל", ואילו הנידון ההלכתי של מחלוקתם נסב סביב דינם של פירות ארץ ישראל שגדלו בקרקע שבבעלות הנכרי בשנת השמיטה, עיין בדבריהם: שו"ת המבי"ט (א, כא), שו"ת המהרי"ט (א, מג) ושו"ת אבקת רוכל (סי' כב-כה).

בשולי הדברים יש להוסיף כי יתירה מזאת, הפוסקים נחלקו בדעתו של הרמב"ם אף במקרה בו פירות ארץ ישראל נשארו ברשותו של הנכרי, אך ישראלי הוא שגמר את מלאכתם. זאת בעקבות לשונו הכפולה של הרמב"ם בהלכה יא' "אם לקחן ישראל... וגמורן ישראל". עיין למשל בכסף משנה (תרימות א, יא ד"ה פירות העכו"ם), וספר חרדים בהקדמה למצוות התלויות בארץ. שלא בדעת הרמב"ם דווקא, ראינו לעיל (הערה 23) כי הדבר מצוי במחלוקת ראשונים. אמנם, הפרשנויות שדנו בהן שתיהן אינן מבארות היטב את דבריו של הרמב"ם בסוף ההלכה המכוונים לדינה של סוריא: "יש קנין לעכו"ם בסוריא להפקיע מן המעשרות ומן השביעית כמו שיתבאר". האופן שבו מנוסחת ההלכה, המנגדת בין דינה של סוריא לבין דינה של ארץ ישראל, מלמד לכאורה על כך שבסוריא קניינו של הנכרי יפקיע את חיובה של השדה בתרו"מ מכאן ולהבא, אף כאשר תחזור ותיקנה ע"י ישראל. אמנם, המעין בהמשך הפרק ימצא כי קניינו של הנכרי בסוריא מפקיע אמנם את הפירות שגדלו ברשותו של הנכרי מחיוב המעשרות, אך לא את השדה עצמה (הלכות טו-טז). כלומר, ההפקעה בסוריא, עליה מתנסח הרמב"ם: "יש קנין לעכו"ם להפקיע מן המעשרות" דומה לכאורה להפקעה כפי שהבין אותה רש"י ולא כפי שהצגנו עד כה בשיטתו של הרמב"ם. החזון איש (שביעית א, ג) עמד על נקודה זו: "ומיהו הא דסיים דבסוריא יש קנין אינו מדוקדק כל כך דהתם לענין גידולין איירי...". הדברים אינם פשוטים כלל ועיקר, עד כדי שניתן היה להציע כי יש להבין את הרמב"ם באופן שונה לגמרי מן האופן בו הלכו ר' חיים והחזון איש. ייתכן כי באמירתו של הרמב"ם כי אין הקרקע כ"כיבוש יחיד", אין כוונתו כי היא אינה נחשבת לקרקע שנכבשה בכיבוש יחיד כיוון שנקנתה ע"י יחיד מישראל, אלא שדינה של קרקע בארץ ישראל שנמכרה לנכרי וחזרה ונקנתה אינו דומה לדינה של קרקע כזאת המצויה ב"כיבוש יחיד", כלומר, בסוריא. ועל כן סיים הרמב"ם והשווה את דין ארץ ישראל לסוריא שם יש קנין לנכרי להפקיע מן המעשרות.

נתן את אותותיו בפרשנותם השונה למהלך הגמרא, ובאופן השונה בו הבינו את פסיקתו של הרמב"ם. יתר על כן, נראה כי התודעה הפרשנית עצמה שותפה אף היא בעיצובה של מחלוקת זו. באופן יפה ניתן לחוש בסוגייתנו בהבדל שבין תפיסתו הלוגית-מתמטית של ר' חיים, על הקונסטרוקציות המורכבות שהיא יוצרת, לבין עמדתו הפרשנית המציאותית-ממשית יותר של החזון איש.

אמנם, בכל זאת שווים הם השניים בעניין אחד, שאין להקל ראש בחשיבותו. לדעת שני האחרונים, אין להבין את מחלוקת האמוראים כמחלוקת עקרונית על אבני היסוד דרכם יש לבחון את קדושתה של הארץ. השפה שבה דנו האמוראים בקדושה זו, התודעה היסודית בנוגע לאופי הקדושה ומהותה - לא הייתה שנויה במחלוקת, הן למר והן למר. לפי ר' חיים, מוסכמת הייתה נקודת המבט הקניינית כשער לעולמה של הקדושה. דרך עולם זה יש לבחון את מושג הקדושה בארץ ישראל, ורבה ורבי אלעזר בתוכו נחלקו האם יש לו לנכרי קניין "לעניין קדושה" בארץ. דרכו של החזון איש הייתה כי נקודת המבט המשותפת ראתה את קדושת הארץ כמציינת מרחב נבדל - "לי קדושת הארץ", שאינו תלוי ומושפע במעשיהם של בני אדם. המחלוקת נסבה סביב שאלה שונה, העוסקת במימדים נוספים של הארץ, אך אין הוא "פולש" לתחומה של הקדושה. רוצה לומר, המבנה שווה אך המצוי בתוכו שונה בתכלית.

רוצה לומר, לא היה עניינו של הרמב"ם בהלכה זו בדינה של הקרקע מכאן ולהבא, שכן לא העלה על דעתו אדם מעולם כי לא תהיה חייבת קרקע זו בתרומות ומעשרות. הנידון היה בפירות השדה שנקנו ביחד איתה חזרה מן הנכרי. בסוריא פירות אלו יהיו פטורים מן המעשרות אף אם דיגונם ייעשה בידי ישראל, ואילו בארץ ישראל יתחייבו פירות אלו במעשרות אם יתבצע דיגון שכזה. קריאה זו אף מתיישבת עם לשונה של הגמרא שתירצה קושיה על עמדתו של רבה מברייתא באמירה כי הברייתא עוסקת בסוריא ורבה סבור כי כיבוש יחיד אינו כיבוש. משמע כי "כיבוש יחיד" הוא הגורם להפקעת הפירות מחיוב תרומות ומעשרות. ע"פ הסבר זה, תובן עמדת הרמב"ם בדומה לעמדתו של רש"י בביאור מחלוקת האמוראים. אמנם, הקושיה שהוצגה בהערה הקודמת איננה נגרעת כתוצאה מפירוש זה, ואולי אף מתחדדת, שכן כעת נעדרת הלכה י את המשמעות העקרונית שבעיסוק בדינה של הקרקע מכאן ולהבא, ומדוע, אם כן, חזר וכתב הרמב"ם כי המדובר הוא בישראל שחזר וקנה את הקרקע מן הנכרי ולא ביאר כרש"י שמדובר בקניית הפירות גרידא? הסבר זה אף פותח אופקים בנוגע למשמעותם של חיוב התרו"מ בארץ ישראל לעומת חיובם בסוריא, אך אין כאן מקום להרחיב בכך. אמנם, מן ההכרח להודות כי לשון זאת איננה פשוטה ברמב"ם, ויש עוד לעיין בדברים.

י. אל תעשו עצמכם עיקר - קריאתו של הרמב"ן

"ואתם ביקשתם לכם בארץ, לא מה שביקשו אבותינו ולא מה שמספרים הספרים עליה ולא את הארץ כמות שהיא, אלא ארץ כמות שאתם דורשים... ארץ אשר ה' א-לוקיך דורש אותה כל הימים, לא כשם שאתם דורשים אותה, ולא כשם שחבריכם דורשים אותה, אלא כשם שה' א-לוקיך דורש אותה".

(אורח נטה ללון, ש"י עגנון)⁶⁶

לכאורה נראה כי בשלב זה תם מסענו. ברם, טרם נעבור כדאי יהיה לעסוק בנקודה עדינה נוספת שעוד לא עמדנו עליה די הצורך. נקודה עדינה, אך מרכזית מאין כמותה. ברם, ידע הקורא, כי אף שדיוננו בשורות הבאות יצמח מן הפסוקים עצמם, מקום מרכזי יהיה לה דווקא לסוגיית הירושלמי בו. בעוד הצבענו על הדרשות השונות שדרשו הבבלי והירושלמי לפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצִמְתָּת פִּי לִי הָאָרֶץ", וכן על מחלוקת התנאים והאמוראים באופן בו יש לקרותו, במשמעותו הפשוטה של הפסוק לא נגענו, וממילא אף לא בחוסר הבהירות שבדרשתו לגבי קניין הנכרי דווקא. הפסוק הנדון מופיע, כפי שכבר נזכר, בפרשיית היובל. תחילה לימדה התורה את דרכי הקניין בישראל המושפעים מן היובל (ויקרא כה, יד-טז):

וְכִי תִמְכְּרוּ מִמֶּנּוּ לְעַמִּיתְךָ אוֹ קָנָה מִיַּד עַמִּיתְךָ אֶל תֹּנוּ אִישׁ אֶת אָחִיו: בְּמִסְפַּר שָׁנִים אַחַר הַיּוֹבֵל תִּקְנֶה מֵאֵת עַמִּיתְךָ בְּמִסְפַּר שָׁנֵי תְּבוּאֹת יָמֶיךָ לָךְ: לְפִי רֵב הַשָּׁנִים תִּרְבֶּה מְקַנְתּוֹ וְלְפִי מְעוֹט הַשָּׁנִים תִּמְעֵיט מְקַנְתּוֹ כִּי מִסְפַּר תְּבוּאֹת הוּא מִכֶּר לָךְ:

ולאחר מספר פסוקים כתבה (פסוק כג):

וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצִמְתָּת פִּי לִי הָאָרֶץ פִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבֵי אֲתָם עַמְדִּי:

פשטו של הפסוק הנידון בסוגייתנו, אם כן, כלל אינו נוגע לעכו"ם שקנה קרקע בארץ, אלא להגבלות הקניין של שנת היובל. לשון אחרת, הקביעה "כי לי הארץ" מוסבת כלפי מכירת השדה לצמיתות לישראל אחר, ולא כלפי מכירה לנכרי. על דרך הפשט, עניינו של הפסוק לחתום את העיסוק בהשבת הקרקעות בשנת היובל, והעיצוב של המערכת הכלכלית כולה הנגזרת מכך, וזאת ע"י טענה המטעימה את דיני היובל: כיוון שהארץ היא ארצו של הקב"ה, שוב לא יוכל מי שלא קיבלה בתורת נחלה לזכות בבעלות עליה לצמיתות, אלא תחזור היא לבעליה המקוריים ביובל. חידוש המערכת החברתית-

כלכלית בשנת היובל, איננו נובע רק מאידיאולוגיה של מתן הזדמנות שווה וחדשה לאזרחי הארץ כולם, אלא נעוץ בשורשו בגרות היסודית שהיא חלקו של היושב בארץ ה'. ואכן כך נוסחה עמדה זו בספרא (בהר ג, ד):

והארץ לא תמכר לצמיתו, לחולטנית, כי לי הארץ אל תרע עינך בה כי גרים ותושבים אתם, אל תעשו עצמיכם עיקר, וכן הוא אומר כי גרים אנחנו לפניך ותושבים ככל אבותינו, וכן דוד אומר כי גר אנכי עמך תושב ככל אבותיי, אתם עמדי, דיו לעבד שיהיה כרבו כשתבוא שלי הרי היא שלכם.

תחילתו של המדרש מוכרת לנו, כמובן, מן הירושלמי. אמנם, בספרא עצמו לא באה לידי ביטוי כלל שאלת קניין הנכרי, אלא זיקתם של ישראל אל הארץ בכלל. יתירה מזאת, נראה כי המנגינה של הספרא מוליכה למקום אחר לגמרי מן הפרשנות הפשוטה אותה העלינו מן הירושלמי ומדבריו של ר' חיים מברסק. אין זיקתם של ישראל אל הארץ זיקה של בעלות, "אל תעשו עצמכם עיקר", "דיו לעבד להיות כרבו". תן דעתך, מן הירושלמי עולה הקביעה כי לא די בכך שארץ ישראל ארצם של ישראל היא, ועל כן לא יכולה היא להיכנס לבעלותו של נכרי, אלא אף קדושתה של הארץ נובעת מבעלות ישראלית זאת. ואילו בדרשת הספרא, שנראה כי צמודה היא לפשוטו של מקרא, נימה שונה לחלוטין - לא ארצם של ישראל היא, אלא ארץ גרות ותושבות.

הרמב"ן אף הוא הרגיש בקושי זה. לא תהיה זו גוזמא לומר כי רגישותו למילותיה של התורה היא שדחפה אותו להציע פרשנות יצירתית ועמוקה לפסוק ולסוגיית הירושלמי, פרשנות שתאחז בחבל בשתי קצותיו. הרמב"ן התייחס לסוגיית הירושלמי בהשגותיו לספר המצוות לרמב"ם, בהשגה למצווה אותה מנה הרמב"ם כעולה מן הפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצִמְתָּהּ".⁶⁷ הרמב"ן התקשה בהגדרתו של הרמב"ם את המצווה,⁶⁸ ופנה להציע שתי הצעות שונות בביאור הפסוק, שהן החשובות לענייננו. את הראשונה מייחס הרמב"ן לעמדתו של בה"ג (השגות הרמב"ן ל"ת רכז):

67 הבנת הפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצִמְתָּהּ" כפסוק שטמון בו לאו, תהיה באמצעות קריאה הדומה לקריאה אותה הציע הירושלמי בדעתו של רבי שמעון לעיל (בסמוך להערה 56).

68 יסודה של קריאה זו לכאורה בלשון התקיפה "לא תמכר", שניתן לראותה אף כלשון ציווי. כך התנסח הרמב"ם ביחס למצווה זו בספר המצוות: "והמצווה הרכ"ז היא שהזהירנו שלא למכור אחוזתנו בארץ ישראל מכירה קיימת והוא אמרו (פ' בהר) והארץ לא תמכר לצמיתות. וכבר התבארו משפטי מצוה זו בסוף ערכים (פ"ט) (ספר המצוות לרמב"ם, לא תעשה רכז). באותו האופן התייחס הרמב"ם למצווה זו גם במניין המצוות שבהקדמה למשנה תורה, ואף במניין המצוות שבראש הלכות שמיטה ויובל. הרמב"ן התלבט כיצד הגדיר הרמב"ם את האיסור העולה מן הפסוק. לא נראה שכוונת הרמב"ם היא לכך שאל לו לאדם למכור שדה

... והמובן בלאו הזה מדברי בעל ההלכות שאינו מניעה כלל אבל צוה (פ' בהר) ובכל ארץ אחוזתכם גאולה תתנו לארץ לפי שאין הארץ הזאת נמכרת לצמיתות מפני שאינה שלכם אבל אתם גרים ותושבים בה עמו ולכן לא כתב בעל ההלכות זה הלאו לפי שהוא אצלו שלילות לא מניעה ואיננו כמו שחשד אותו הרב (ש' ח עמ' קמג) שלא יבין ענין השלילות כלל.

ההצעה הראשונה רואה בפסוק "שלילות" ולא "מניעה". מטרתו לציין מגבלה משפטית עקרונית, ולא איסור או ציווי. הארץ כלל איננה יכולה להימכר לצמיתות לישראל שהיא איננה נחלתו, מפני שלמעשה היא "אינה שלכם". שייכותו של הארץ לה' והיותו גרים ותושבים בה, מגבילה משפטית את היכולת למכור מכירה של ממש קרקע מן הארץ, והמכירות כולן נתפסות כ"מכירה לזמן", שמורות על בעלות שאיננה מלאה. הרעיון היסודי דומה, אם כן, לעולה מן הספרא, אם כי בכל זאת נוכל למצוא הבדל קטן. בעוד בספרא הובן הפסוק כנושא טעם לפסוקים שלפניו, הרמב"ן מייחס לבה"ג עמדה הרואה בפסוק הצבעה על הגבלה משפטית של ממש. אמנם, נראה כי על אף שבאמצעות הסבר זה הסביר הרמב"ן מדוע לא מנה בה"ג מצווה זו, דעתו של הרמב"ן נטתה להסבר אחר (שם):

ומצאתי בירושלמי בענין המחלוקת שחלקו במוכר שדהו לנכרי ור' מאיר סבר אין קנין לגוי בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר... ע"כ לשונם בחמישי שלמסכת דמאי (ה"ט) וברביעי של גיטין (ה"ט).

מבלי להזכיר שמכירה זו אינה לצמיתות, שכן היובל היא "אפקעתא דמלכא" ואיננה תלויה בהחלטתו של המוכר. אמנם, אם כוונת הרמב"ם לאיסור לומר בשעת המכירה כי מכירה זו היא לצמיתות, אף שבפועל מכירה שכזאת לא תחול - אזי איסור זה לכאורה הוא חלק מן הלאווים הכלולים במחלוקתם של רבא ואביי על "כל מאן דאמר רחמנא לא תעביד - אי עביד לא מהני" במסכת תמורה (ד, ב- ו, ב). מדוע, אם כן, לא נכללה דוגמא זו בדיון שם? בשל כך נשאר הרמב"ן בקושיה על דברי הרמב"ם. עיין ב"מגילת אסתר" וב"לב שמח" על אתר שכתבו שהרמב"ם לא חש לקושיה זו כיוון שיש דוגמאות נוספות שלא הוזכרו שם, או מפני שאיסור זה לא הופיע בפירוש בברייתא או משנה אותה ניתן היה להביא כראיה לאחד מן הצדדים במחלוקת.

בדבריו מביא הרמב"ן גם את פרשנותו של רש"י לפסוק, על פיה האיסור בפסוק הוא דווקא על הקונה: שלא ישאיר אצלו את השדה בשנת היובל, אלא ישיב אותה למוכר שהוא בעליה המקוריים. הרמב"ן מתקשה גם באפשרות זאת, ומציע אפשרות לפתרון הקושיה. עיין שם. כמו כן, עיין ברמב"ן על התורה (ויקרא כה, כג), שגם שם חלק על דברי הרמב"ם ורש"י, אך הציע לקרוא את הפסוק כטעם כפי שעולה מן הספרא, ולא כלאו, כפי שנראה בהמשך עיונו בהשגה.

והענין הזה בעצמו רמזו בגמרא שלנו ברביעי של גיטין (מז א) שחלקו שם מהם אמרו אין קנין לגוי בא"י להפקיע מידי מעשר שנאמר כי לי הארץ ומהם אמרו אין קנין לגוי בא"י לחפור בה בורות שיחין ומערות שנאמר כי לי הארץ. והנראה מדבריהם אלו שהיא מניעה שלא נצמית הארץ ביד הגוים ולא נעזבנה להם בממכר מוחלט. והענין כי כאשר נצטוינו בגופותינו הנמכרים לגוים שאין להם קנין הגוף בנו כמו שדרשו (שם לח א, יבמ' מו א) ואין הם קונין מכם והוזהרנו מעבודת פרך שאמר (ס"פ בהר ל"ת רס) לא ירדנו בפרך לעיניך ושנוציא אותם מידו ביובל שנאמר (שם) ויצא ביובל הוא ובניו עמו ופירש (שם) טעם כל זה כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים, כן הוזהרנו בנחלת הארץ אחרי צוותו חזרת הקרקעות ביובל שצוה על הלוקח להחזירם צוה עוד על המוכר שיוזהר שלא תמכר הארץ לצמיתות והוא למי שיחזיק בה ולא ינהוג בה דין יובל עמנו הם הגוים אבל נשמר שתהיה מכירתנו בה שתחזור אלינו על כל פנים ולא נניח אותה בידם לעולם ונתן בה טעם כטעם הנזכר בגופות זה שנתן טעם לארץ לפי שהארץ שלו יתעלה ויתברך ואנחנו כולנו גרים ותושבים עמו ולא יחפון להושיב בה אחרים זולתינו רק בידינו תשאר ואלינו תחזור.

את המילים "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַר לְצִמְתָּת" אכן הבין הרמב"ן כאיסור, ולא רק כטעם או שלילה. אמנם, אין תוכנו של האיסור התעלמות מן היובל מצד המוכר או הלוקח (כפי שהסבירו הרמב"ם ורש"י), אלא לא אחר מן האיסור למכור לנכרי קרקע בארץ ישראל באופן מוחלט, מכירה כזאת שהתוצאה המעשית שלה תהיה הישארותה של הקרקע בידי של הנכרי גם בשנת היובל, כלומר, מכירה לצמיתות.

את המקור המקשר בין הפסוק לבין שאלת מכירת השדה לנכרי, שלכאורה איננה עולה מן הפשט, מוצא הרמב"ן בסוגיית הירושלמי, ובמקבילתה בבבלי. בשתיהן נדרש הפסוק בנוגע למעמדו של קניין הנכרי, ומהן למד הרמב"ן כי יש להבינו כמוסב אף כלפי תחום זה. אמנם, הסוגיות עוסקות בתוקפו של קניין עכו"ם ובמגבלות המשפטיות החלות עליו, ולא טוענות בדבר קיומו של איסור למכור לנכרי. האחרונים אף הרגישו בקושי זה ודנו בו, אך למעשה, נראה כי במערך טיעונו של הרמב"ן עיקר חשיבותן של הסוגיות היה בתובנה הקושרת בין הקביעה "כי לי הארץ" לבין שאלת הנכרי, ולא כמקור דקדקני לאיסור עצמו.⁶⁹

69 עיין ב"מגילת אסתר" על אתר שהקשה קושיה זו על דברי הרמב"ן, וכן בביאורו של הגר"פ פערלא על ספר המצוות לרס"ג (לא תעשה רנה, החל מהמילים "אלא שראיתי לרבינו שמעון הגדול ז"ל"), שם הרחיב בדברי הרמב"ן, בקושיה זו ובניסיון לישיבה. לדבריו, סוגיית הירושלמי אכן עוסקת בפשטות במגבלה המשפטית שבקניין הנכרי ולא באיסור למכור לו

כיצד איפוא בוצעה ההרחבה של המילים "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצַמְתָּת" אל עולמו של הנכרי? התשובה, לדידו של הרמב"ן, טמונה בדרשת הפסוק שבירושלמי שהשוותה בין העבד ובין שדה האחוזה: "והתנחלתם אותם לבניכם אחריכם לרשת אחוזה. הקיש עבדים לאחוזה. מה עבדים אתם קונין מהן ואין הם קונין מכם. אף אחוזה אתם קונים מהם והם אינם קונים מכם". דרשה זו - יש להבינה לא רק כהשוואה טכנית בין דיניהם של השניים, אלא כקריאת כיוון הרואה בכל אחד מהדינים הללו חלק ממארג משותף, ומבקשת להתבונן בפסוקים העוסקים בהם כפסוקים המשלימים זה את זה ומובנים האחד לאורו של השני. מסיבה זו, אף הפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצַמְתָּת" ניתן להידרש כעת כעוסק בקניינו של הנכרי. אולם, כאן מצוי לוז פירושו היצירתי של הרמב"ן. אותה הסיבה שגרמה לקביעתה של התורה בדבר אי יכולתו של הנכרי לקנות קניין הגוף עבד עברי, ולציוויה כי יש לשחרר את העבד העברי מידו של הנכרי בהגיע היובל, היא הסיבה העומדת מאחורי האיסור למכור קרקע מן הארץ לנכרי לצמיתות. לא ריבונותו של העבד העברי היא העומדת מאחורי קביעה זו, אלא דווקא היותו של כל אדם מישראל עבדו של הקב"ה. וכך גם לגבי הארץ, לא הבעלות הישראלית על הארץ היא הגורמת לאיסור מכירת הקרקעות לנכרי, אלא דווקא התודעה היסודית כי ארצו של ה' היא ורצונו שישבו בה ישראל דווקא - "ולא יחפוץ להושיב בה אחרים זולתינו".

אכן, זיקה ייחודית יש להם לישראל אל הארץ, זיקה המייחדת אותם מכל עם ולשון. אך, אין מקורה ומשמעותה של זיקה זו בתפיסה של בעלות ושליטה על הארץ, אלא דווקא בהיותם של ישראל גרים ותושבים כלפי המקום. סיפור ישיבתם של ישראל בארץ הוא סיפור של גרות, הווה אומר, הימצאות במקום שהוא ביתו של מישהו אחר, מגורים בבית שגדול ממידותיך. דווקא מגרות זאת צומחת תודעה של אחריות, של היענות לדרישה, שמכוחה החובה לדאוג לכך שדווקא מי שרצונו של ה' שישבו בארץ הם שישבו בה. אם כן, בקריאתו של הרמב"ן, קולו של מדרש הספרא מצוי בתשתיתה של הסוגיה - הקריאה "אל תעשו עצמכם עיקר" הולכת ומתרחבת לתחומים חדשים, ומוחלת גם על מה שנראה ממבט ראשון כהפוך ממנה לגמרי - זיקת הבעלות הייחודית של ישראל אל הארץ, ואי יכולתו של הנכרי לקנות קרקע בארץ ישראל הנובעת ממנה.

קרקע מארץ ישראל, אך מדברי הירושלמי בנוגע לקריאתו של רבי שמעון את הפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצַמְתָּת" אכן עולה כי מדובר בלאו האוסר למכור לנכרי. ההלכה אמנם נפסקה לכאורה כרבי מאיר, אך אף הוא בוודאי סובר כי בפסוק זה נעוץ לאו ולא רק "שלילות" או "טעם" וזאת כמסקנה מדיון הלכתי אחר השייך להבדל בין שדה אחוזה לשדה מקנה. הוכחת הרמב"ן היא מכך שבסוגייתנו משמע שאפילו רבי שמעון סבור כי יש לקרוא פסוק זה כלאו, עיין שם.

זוהי תובנה יסודית של הרמב"ן. דווקא רגש הבעלות עשוי להיות לו לאדם לרועץ. חוויה של בעלות אשר איננה מאוזנת עלולה להיהפך לעמדה של כוח מסוכן, ואפילו לאלימות. תודעה של "פְּחֵי וְעֵצָם יָדֵי עֲשֵׂה לִי אֶת הַחֵיל הַזֶּה", הדגשת מקומו של האנושי וצמצום המרחב הרוחני, פוליטיקה של צבירת והפעלת כוח לא מרוסן - כל אלה סכנותיה של חוויית הבעלות, האפופה בתחושת השליטה האנושית. על כן, אומר הרמב"ן, הארץ איננה שלך. ליתר דיוק, אתה שלה או לכל הפחות מצוי בה ברצונו של הקב"ה.

כאן מוטלת עלינו החובה לתת דעתנו ליחס שבין העמדה אותה הציג הרמב"ן בשמו של בה"ג לעמדה אותה חייב בדעתו למסקנה. אף כי הרמב"ן לא הגיב או דחה במפורש את העמדה הרואה בפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצַמְמֹת" כ"שלייה" הטוענת בדבר אי היכולת למכור את השדה לצמיתות כיוון שהיא כלל "אינה שלכם", בכל זאת נראה כי העדיף להסביר את הפסוק כאיסור - פסוק הנושא דרישה ערכית, ולא מצביע על מגבלה משפטית.⁷⁰ נראה כי את ההעדפה הזו של הרמב"ן לראות בקביעתו של הספרא קביעה המצויה במישור ערכי ולא במישור היוצר נפקות משפטית בדיני אדם נוכל למצוא גם במקומות נוספים. כך למשל בתיעוד המופיע בדברי הרשב"א על דיון שהתרחש בין לבין הרמב"ן השייך להקשר זה (רשב"א ב"מ עט, א ד"ה הב"ע):

ואני תמה מפני מה לא העמידה אף בזמן שהיובל נוהג ובמתנה שלא יחזיר ביובל כדרך שהוא מתנה בשמטה (מכות ג, ב), אלא מכאן נראה לי דלכ"ע אין תנאי מועיל ביובל שאין אדם מתנה על מה שאינו שלו שכן כתוב ביובל והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ, וכבר דנתי עליה לפני הרמב"ן ז"ל ודחה דהא לרב קאמרינן ורב כר"מ ס"ל במתנה על מה שכתוב בתורה דתנאו בטל ואפי' במתנה שלא ישמטנו בשביעית, ואמרתי שאין לבעלי הגמרא פשוט כן...

הגמרא בבבא מציעא ביקשה אחר מקרה בו לא תשוב קרקע ביובל לבעליה המקוריים. בבואו להסביר מדוע סיטואציה של מכירה על תנאי כי השדה לא תחזור לבעליה ביובל איננה עומדת בדרישה זו טען הרשב"א כי כלפי השבת הקרקעות ביובל אין כלל אפשרות להתנות, וזאת משום שאין אדם מתנה על מה שאינו שלו. מילותיה של התורה "כי לי הארץ" הובנו ע"י הרשב"א כקביעה בעלת תוקף משפטי - השדה אכן נחשבת ככזאת שאינה מצויה בבעלותו הגמורה של המחזיק בה, וממילא אף לא עומדת

70 אף שבפירוש הרמב"ן לתורה לא מצאנו התייחסות לפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר" כלאו האוסר למכור קרקע לנכרי, בכל זאת מעניין לראות כי גם שם (רמב"ן ויקרא כה, כג) העדיף הרמב"ן לפרש את הפסוק כ"טעם" ולא כ"שליחות". תפקידו של הפסוק לנמק את הפסוקים הקודמים לו, ולא לחדש עמדה משפטית. עיין שם.

לרשותו של הלה הזכות להתנות עליה.⁷¹ עמדה זו תואמת את עמדתו של בה"ג המופיעה בהשגות, אך נראה כי רבו של הרשב"א, הרמב"ן, לא הסכים לקבלה. לדברי הרשב"א, הרמב"ן העדיף להסביר כי הגמרא לא הציעה אפשרות זאת של תנאי שלא תחזור השדה ביובל, כיוון שמהלכה הוא דווקא לדעת הסובר כי לא ניתן להתנות על דברי תורה אף בדבר שבממון. אמירה זאת כשלעצמה עשויה לעורר למחשבה על עמדתו של הרמב"ן,⁷² אך למעשה מדבריו בסוגיה זו לא ניתן להסיק באופן חד משמעי כי חלק עקרונית על סברה זו של תלמידו, וייתכן כי התנגדותו הופנתה כלפי הטענה כי ניתן להוכיח מסוגיית הגמרא שם לטובת עמדה זו בלבד.⁷³ אולם, כאשר נשווה את דבריו של הרמב"ן כלפי אותו הנושא במקום אחר לדברי הרשב"א נוכל לחוש בהבדל של ממש (רמב"ן מכות ג, ב):

ודאמרי' ע"מ שלא תשמטני בשביעית אין שביעית משמטתו. כתב הרב הנזכר ז"ל דה"ה ליובל שתנאו קיים, וצריך תלמוד שהרי המקרא צווח לא תמכר לצמיתות שלא תעשה דבר שמכירתו תהיה לצמיתות כדדדשי' (פסחים כ"א ב') לא יאכל לא יהא בו היתר אכילה, ועוד אני אומר שזה הכתוב אזהרה למוכר הוא שלא ימכור לצמיתות וכל היכא דלמוכר אזהר רחמנא ליכא תקנתא בתנאין דלאו דבר שבממון הוא, וכיון דמוכר נמי הוא מוזהר ולא מצי מחיל דמי לרביית דאזהריה רחמנא ללוה ולא מצי לאתנויי ע"מ שלא יהא בו משום רבית.

דבריו של הרמב"ן מופנים כלפי מי שטען כי ניתן להתנות בעת מכירת השדה שלא תשוב לבעליה ביובל.⁷⁴ בדומה לרשב"א, הרמב"ן חולק על עמדה הלכתית זו וסבור כי לא ניתן להתנות על היובל. הוא אף משתמש בפסוק "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצִמְתוֹת", גם זאת בדומה לרשב"א, כחלק מן הטיעון כנגד פסיקה זו. אך, יש לעמוד על כך כי הטענה הנלמדת מן הפסוק, לדבריו, שונה. לא למד הרמב"ן מן הפסוק כי קרקע הארץ איננה

71 כך כתב גם הר"ן (בשם הרשב"א) על אתר, ויאה לצטט את לשונו: "וכיון שהיא קודש לשם אין לו זכות למוכר כדי שיתנה עליה". באופן זה כתב גם הנימוקי יוסף (בבא מציעא לא, א).

72 עיין למשל בשיעורו של הרב אהרן ליכטנשטיין "והארץ לא תימכר לצמיתות" מתוך אתר ישיבת הר עציון (bit.ly/402DT1m) שדייק כך, והלך בדרך בה הלכנו, אך מבלי להזכיר את דברי הרמב"ן במכות שיובאו לקמן. כאמור, לנו נראה כי מסוגיה זו בלבד קשה להוכיח באופן מוחלט כי זוהי אכן עמדת הרמב"ן.

73 כך למשל בפירוש בריטב"א על אתר.

74 למעשה, הרמב"ן כתב עמדה זו בשם הרמב"ם, וכך גם בהשגות ציטט עמדה זו בשמו. אמנם, בדפוסים המופיעים לפנינו, וכן בכתבי היד השונים לא מופיעה הלכה כזו ב"משנה תורה". האחרונים אכן העירו על כך (עיין למשל ב"מגילת אסתר" על לא תעשה רכו בספר המצוות לרמב"ם).

בבעלותו של המוכר, אלא הסיק כי התורה עצמה אסרה לעשות מעשה שיגרום למכירתה של הארץ לצמיתות הלכה למעשה. לשון אחרת, לא המגבלה המשפטית העקרונית, ה"שליה", מעיבה על היכולת להתנות שלא תשוב הקרקע ביובל, אלא האיסור הערכי המצביע על מכירת הקרקע לצמיתות כנוגדת את רצונו של ה'.⁷⁵ איסור זה, הוא שגורם לכך שכלל לא ניתן להתייחס לתנאי שכזה על היובל כאל "תנאי שבממון". הנחה דומה עומדת גם מאחורי טענתו של הרמב"ן, הרואה בחלותו של האיסור למכור לצמיתות על המוכר, שלכאורה הוא בעל האינטרס בהשבת הקרקעות ביובל, סיבה נוספת להוציא את התנאי המדובר מן הקבוצה של "תנאים שבממון".⁷⁶ עיקרו של דבר, משלושת המקורות הללו נשקפת תמונה ברורה לפיה

75 בדומה לדיוק זה כתב אף הרב אליהו ליכטנשטיין בהערותיו על דברי הרשב"א בבבא מציעא שציטטנו לעיל (רשב"א בבא מציעא, מוסד הרב קוק, הערה 139). וכן כך הסביר הרב אהרן ליכטנשטיין את דעתו של הרמב"ן בשיעור שהוזכר לעיל (הערה 72), אך מבלי להתייחס בפירושו לדברי הרמב"ן במכות שציטטנו. נראה כי אף ההשוואה לאיסור ההנאה מחמץ מוליכה למחשבה אותה הצענו בביאור דברי הרמב"ן - איסור אכילת חמץ הוא מוחלט ועקרוני, ואף דברים שיובילו בעקיפין לאכילתו או לאכילת הרווחים שיעלו ממנו אסורים. כך גם בנוגע למכירה לצמיתות - רצונו של הקב"ה שלא תתקיים כלל, ואין לעקוף זאת בדרך פורמלית כלשהי. ייתכן וניתן לתלות את הדברים גם בלשונו של הריטב"א שהתנסח ביחס לשאלת התנאי על היובל במסכת בבא מציעא באופן שונה מן הרשב"א והר"ן: "ויש למדין מכאן שאין תנאי מועיל ביובל לומר על מנת שלא אחזירנה לך ביובל מדלא אוקי בהכי, וטעמא משום דיובל אפקעתא דמלכא היא משום כי לי הארץ, והדין אמת והטעם נכון, אבל אינה ראייה מכאן..." (ריטב"א בבא מציעא עט, א), ובאופן מובהק פחות בגיטין מח, א: "דתנאי זה אף על גב דמהני לגבי שביעית לא מהני גבי יובל, וטעמא משום דרחמנא בעי דתיהדר ארעא כדמעיקרא כדי לידע שהארץ שלו וכדכתיב כי לי הארץ ואין להם בה רשות גמור למכור ומשום הכי אי אפשר שיצאו שדות מבעליהן". עיין גם בלשונו של המאירי: "ויש חולקים לא תימכר לצמיתות כלומר לא יעשה איוה דבר שעל ידו תהא מכירתו צמיתות" (בית הבחירה למאירי מכות ג, ב).

76 ביחס ל"מתנה על מה שכתוב בתורה בדבר שבממון" ניתן לעיין בשיעורו של הרב אהרן ליכטנשטיין שהוזכר לעיל (הערה 72).

77 אמנם, טענה זו ביחס לדברי הרמב"ן איננה מבארת מדוע לא ענה כך הרמב"ן גם על שאלתו של הרשב"א כלפי הסוגיה בבבא מציעא שהוזכרה לעיל. אף שנימוקו שונה מנימוקו של הרשב"א, הרמב"ן אף הוא הסכים לקביעה כי לא ניתן להתנות על היובל ולכאורה יכול היה להסכים עם הסברו הכללי של הרשב"א לסוגיה, ולא לבאר כי נשנתה רק לדעתו של רב. ר' חיים הלר בהערותיו לספר המצוות לרמב"ם (לא תעשה רכו, הערה 11) אכן כתב כי דבריו של הרמב"ן סותרים את דבריו במחלוקתו עם הרשב"א בבבא מציעא. אף כי ייתכן וניתן להבין את דברי ר' חיים הלר באופן שונה, כך הבינם הרב שילה רפאל בהערותיו על הריטב"א

תודעת הגרות והיעדר הבעלות בארץ ישראל הובנה ע"י הרמב"ן כעמדה ערכית, הקוראת לתודעת אישית וציבורית אותה יש לאמץ ואף מתפרטת לאיסורים מעשיים, אך לא כבעלת משמעות ותוקף משפטי בעולמם הקנייני האנושי של בני האדם.

בעולמו של הרמב"ן, יצאה תובנה זו מכלל הערה נקודתית והגיעה לתפיסת עולם שלמה בנוגע לאופייה של ארץ ישראל, ומקומה בעולם הדתי. ארץ ישראל - בראש ובראשונה, נחלתו של ה' היא. רוצה לומר, מקום שהשהות בו היא שהות במרחב שאיננו "מתאים" לך, במובנה השגור של המילה, אלא היא מעין התארחות במקום המתנהל על פי דרכיו של "מישהו" אחר. ראשית, יתבטא הדבר באופיו של ה"טבע" הארצישראלי כפי שנתפס הוא בעיני הרמב"ן (רמב"ן דברים יא, י):

ופשוטו של מקרא בדרך האזהרות נאמר, שאמר להם ושמרתם את כל המצוה וירשתם ארץ זבת חלב ודבש כי ה' יתן מטר ארצכם בעתו והארץ תתן יבולה, אבל דעו לכם שאינה כארץ מצרים להשקות אותה ברגל מן היאורים ומן האגמים כגן הירק רק היא ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים לא בענין אחר, וצריכה שידרוש ה' אותה תמיד במטר, כי היא ארץ צמאה מאד וצריכה מטר כל השנה, ואם תעברו על רצון ה' ולא ידרוש אותה בגשמי רצון הנה היא רעה מאד לא תזרע ולא תצמיח ולא יעלה בה כל עשב בהריה...
להאביד יושבי ארץ מצרים ולהוביש נהרותם ויאוריהם, אבל ארץ כנען תאבד יותר מהרה שלא יתן בה מטרות עוזו. החולה צריך זכות ותפלה שירפאהו השם יותר מן הבריא שלא בא עליו החולי, וכך המדה בעני ובעשיר ומאיר עיני שניהם ה'.

טבעה של הארץ כשלעצמו הוא טבע קשה, ארץ של הרים ובקעות, שזקוקה למטר השמיים. הטבע הארצישראלי נמשל ע"י הרמב"ן לטבע "חולה", שלא ניתן להסתדר בו לבד מבלי "זכות ותפילה". בניגוד לארץ מצרים שהיאורים והאגמים מהווים מקור מים זמין עבורה, ייחודה של הארץ איננה בנופיה המרהיבים, בהתגלמותם של איתני הטבע בה או בתנאי חיים נוחים המקלים על הישיבה בה, אלא דווקא בהיותה ארץ שמאפייניה הטבעיים יוצרים תנאים לחיים שההשגחה היא העומדת במרכזם. בהקשר זה, תחושת הביתיות הכרוכה בהתאחדות ובהתאמה עם נופו ואקלימו של מקום המגורים, ובחויית הנוחות והעצמאות הנגררת עימה, איננה מצויה כאן. שוב פוגשים אנו בגרות ובתושבות. עמדה זו מתחדדת עוד יותר, כאשר בוחנים אותה לאור עמדתו

לבבא מציעא עט, א (ריטב"א בבא מציעא, הוצאת מוסד הרב קוק, הערה 264). התירוץ בו נקט טוען כי הרמב"ן חלק על ראייתו של הרשב"א מן הגמרא לאי האפשרות להתנות על היובל, אך אין בהתנגדותו מחלוקת על כך שקושייתו של הרשב"א עשויה הייתה להתיישב באופן זה.

של הכוזרי, שהוזכרה גם לעיל. ריה"ל ראה בטבע הארצישראלי טבע סגולי, מורחן, טבע שדרכו ניתן יהיה להגיע השגות רוחניות גבוהות.⁷⁸ הרמב"ן, לעומתו, הציג תפיסת עולם בה קיים מתח בין הטבע הארצישראלי ובין השמיים. בעוד ראה ריה"ל בארץ ישראל עצמה אפשרות ושער אל הרוחני, הרמב"ן זיהה את סגולתה של הארץ דווקא בקושי המתעורר במפגש עם הטבע, קושי הדורש מן האדם לפתח תודעה של גרות ותלות, כזאת המביטה לשמיים.⁷⁹

אמנם, באופן מובהק עוד יותר, הימצאותם של עם ישראל בארצו של ה' מחייבת אותם בדרישות מוסריות ודתיות התואמות את הארץ. זוהי התשתית מאחורי עמדתו של הרמב"ן על תוקפו המיוחד של החיוב במצוות בארץ ישראל דווקא (ויקרא יח, כה):

אבל סוד הדבר בכתוב שאמר (דברים לב ח ט) בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים וגו' כי חלק ה' עמו וגו'. והענין כי השם הנכבד ברא הכל, ושם כח התחנותים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע כאשר נודע באצטגנינות... והנה השם הנכבד הוא אלהי הא-להים ואדוני האדונים לכל העולם, אבל ארץ ישראל אמצעות הישוב היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו זרע אוהביו, וזהו שאמר (שמות יט ה) והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ... יאמר כי הבדיל אותנו מכל העמים אשר נתן עליהם שרים וא-להים אחרים, בתתנו לנו את הארץ שיהיה הוא יתברך לנו לא-להים ונהיה מיוחדים לשמו. והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי ע"ז ומגלים עריות:

והנה השם הנכבד יתברך אלהי הא-להים בכל העולם ואלהי ארץ ישראל שהיא נחלת ה', וזהו טעם וזנה אחרי אלהי נכר הארץ (דברים לא טז), כי האלוהות נכרים בארץ השם ובנחלתו, וזהו שנאמר (מ"ב יז כו) לא ידעו את משפט אלהי הארץ וישלח בם את האריות והנם ממיתים אותם כאשר אינם יודעים את משפט אלהי הארץ... וכן שנו בספרא (קדושים יא יד), ולא תקיא הארץ אתכם וגו', ארץ ישראל אינה כשאר ארצות, אינה מקיימת עוברי עבירה... ומן הענין הזה אמרו

78 לדעת הכוזרי, הנבואה, כחלק מן העניין האלוקי, אפשרית בארץ ישראל בלבד, או בשביליה ועבורה: "כל מי שהתנבא אמנם התנבא בה או בעבורה" (כוזרי ב, יד). אצל הרמב"ן לא מצאנו קשר הכרחי זה בין הנבואה ובין ארץ ישראל.

79 בהצגת תפיסתו של הרמב"ן בנוגע לארץ ישראל ביחס לדעתו של הכוזרי, הלכנו כאן בדרכו של פרופ' עודד הישראלי במאמרו "ארץ ישראל - בין קדושת המקום לטהרת האדמה: גישות ומגמות במיסטיקה היהודית בימי הביניים" (דרך אגדה: בטאון המרכז להוראת האגדה, מכללת אפרתה ט', תשס"ו, 117-141).

בספרי (עקב מג), ואבדתם מהרה (דברים יא יז), אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ היו מצויינין במצות שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים, משל לאדון שכעס על אשתו ושלחה לבית אביה, אמר לה הוי מתקשטת תכשיטים שכשתחזרי לא יהיו עליך חדשים, וכן אמר ירמיה (לא כ) הציבי לך ציונים, אלו המצות שישראל מצויינין בהם... והנה הכתוב שאמר (דברים יא יז) ואבדתם מהרה ושמתם את דברי אלה וגו', אינו מחייב בגלות אלא בחובת הגוף כתפילין ומזוזות, ופירשו בהן כדי שלא יהו חדשים עלינו כשנחזור לארץ, כי עיקר כל המצות ליושבים בארץ ה'.

ארץ ישראל מחייבת את היושבים בה טהרה מוסרית ודתית גבוהה יותר, הנובעת מכך שהיא ארצו של ה'. נוכחותו של הקב"ה והשגחתו המתבטאת בארץ ישראל באופן ישיר ומיוחד, מעמידה עבור העם השוכן בה דרישה להתאים את אורחות חייהם והתנהלותם לדרך המצופה ע"י ה'. כאן נעוץ העניין הרוחני שיוצרת הארץ, בחובה המוטלת על השוהים בה להתנהג בהתאם למשפטו של "בעל הבית" עליה.⁸⁰ יתירה מזאת, התורה והמצוות כולן הן למעשה "משפט הארץ" - מערכת של סטנדרטים ערכיים ודתיים הנובעים באופן ישיר מן הישיבה בארץ, עד שקיום המצוות מחוצה לה, ואפילו מצוות שהן "חובות הגוף", נתפס כקיום של שמירה וזיכרון, ולא כעניין העומד בפני עצמו.

קדושתה של הארץ, אם כן, מתבטאת תחילה בשלילת תודעת הבעלות והאדנות עליה. מתאפיינת היא בזיקה ובקשר אל הקב"ה הנדרשים כדי להמשיך ולהתקיים בה - זיקה של תלות עמוקה, ושל עמידה בתנאים מוסריים מחמיר. קדושה זו מצויה בראש ובראשונה בדרישה לפיתוחו של עולם רוחני של האדם והעם, ובדחיפה המצויה בתנאיה הרוחניים והגשמיים של הארץ ליצירת תודעה זו. זו היא חוויה של גרות ותושבות.

80 מסיבה זו, האפשרות של "גלות" בתפיסה זו היא איננה "תאונה מצערת", אלא חלק אינהרנטי מן התודעה של ארץ ישראל. העובדה כי אי עמידה בדרישותיה של הארץ עשויה להוביל ל"הקאת" היושבים עליה ממנה, היא נדבך חשוב בתודעה כלפי ובתפקיד בו משמשת הארץ. בהקשר זה מעניין לראות את דברי הרמב"ן בפירושו הראשון לתורה, בנוגע לדרשת רבי יצחק הידועה אותה ציטט רש"י בפירושו. רבי יצחק לימד כי התורה פתחה ב"בראשית ברא" כדי להצדיק את ישיבתם של ישראל בארץ ישראל - "ברצונו נתנה להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו". חברי עידו סולומון הראני כי הרמב"ן מרחיב בפירושו דרשה זו, ומעבר להצדקת הישיבה בארץ, הוסיף והזכיר גם את התודעה הרצויה של ישראל כלפי הארץ, הנלמדת דווקא משאירע את הגויים - "כלומר, שגירש משם מורדיו, והשכין בו עובדיו, שידעו כי בעבודתו ינחלוה, ואם יחטאו לו תקיא אותם הארץ, כאשר קאה את הגוי אשר לפניהם" (רמב"ן בראשית א, א).

אף שצמיחתם של דברי הרמב"ן מן המתרחש בירושלמי, את הקשר בין חוויית הגרות שבארץ ישראל לבין הדיון בקניינו של הנכרי בה ראה הרמב"ן כתודעת היסוד המצויה גם בתשתית סוגיית הבבלי. מלשונו נראה כי שותפים היו לה גם רבה וגם רבי אלעזר. אמנם, באשר לעמדה המחלקת בין אמירה ערכית-מצוותית ל"שלייה" משפטית - עמדה זו של הרמב"ן ניתן לראותה כקרובה יותר דווקא לדבריו של רבה.⁸¹ אף רבה סבור היה כי בכל הנוגע לשאלה הקניינית-אנושית בעלותם של ישראל ושל הנכרי על הקרקע היא בעלות לכל דבר ועניין, ואילו שייכותה של הארץ לה' מתבטאת דווקא בתחום הנורמטיבי. אמנם, הרמב"ן הרחיב, כמובן, את הלך מחשבתו של רבה אף לתחומים נוספים. נוכל, אם כן, לשוב כעת ולראות את דברי רבה באור חדש.

את המילים "קדושת הארץ" שבדברי רבה זיהינו לעיל כקדושה סגולית בנוסח הכוזרי והכפתור ופרח. בעקבות דברי הרמב"ן, ייתכן ונוכל להבינן באופן שונה. אין "קדושת הארץ" שאיננה תלויה בבעלות נובעת מן הסגולה המיוחדת בעפרה ואדמתה, אלא ייצוג היא של העובדה הפשוטה "כי לי הארץ". היותה של הארץ נחלתו של הקב"ה, מקום שאיננו בעלי הבית בו - היא עצמה המאפיין המכונן של קדושתה. אין צורך להצביע על גורם נוסף שאיננו משתנה יחד עם שינוי הבעלים על הארץ דוגמת הקרקע או העפר. הקדושה מעורבת היא מיסודה בחוויית הגרות והתושבות, והאחרונות הן חלק בלתי נפרד מיצירתה של הראשונה.⁸² "קדושת הארץ", אם כן, היא מפני ש"לי הארץ", ממש כפשוטו. הביטוי המעשי לכך, יגיד רבה, הוא בעולם הנורמטיבי, בדרישה המוסרית והדתית הבלתי פוסקת מן האדם שאיננה תלויה בשאלת הבעלים, אלא במקומה של הארץ כנחלת ה' עצמה.

אמנם אין בכך די. נראה כי אף השניות שבין שמיים וארץ, עליה מושתתת עמדת רבה, כפי שכתבנו, עשויה לקבל משמעות נוספת לאור עולמו של הרמב"ן. הרמב"ן חילק, כאמור, בין התוקף המשפטי של הקביעה "כי לי הארץ", לבין המשמעות האתית שלה. כלומר, אפילו היבטים משפטיים-אנושיים היונקים לכאורה באופן ישיר משייכותה של הארץ לקב"ה נתפסו בעיני הרמב"ן כנעדרי תוקף. הקביעה כי גרים ותושבים אנו בארץ איננה נוגעת להתנהלות האנושית הרגילה, לעולמו של השוק, אלא כצו דתי, כדרישה מוסרית. בשל כך, לא הספיקה הקביעה כי הארץ איננה ברשותנו ולכן לא נוכל להתנות עליה, אלא חייב היה הרמב"ן להראות כי התניה שכזאת על היובל מנוגדת לציווי מפורש. אף ששם אמורים הדברים בנוגע ליובל, לא מן הנמנע כי כך הם פני הדברים

81 ואולי, ייתכן אף כי פסיקת ההלכה כרבה עצמה עיצבה את תפיסתו של הרמב"ן בנוגע לנושא זה.

82 ניסוח עמדה זו ביחס למושג הקדושה מושפע גם מההרצאה המצוינת "המקום המקודש",

גם בנוגע לדיכוטומיה עליה הצביע רבה. "הַשְּׁמִים שְׁמַיִם לְה' וְהָאָרֶץ נָתַן לְבְנֵי אָדָם" - איננה רק חלוקה בין עולמה של הקדושה והנובע ממנה לעולמו של החול, אלא גם שרטוט של קו גבול לתחומים בהם יש לה לקדושה עצמה תוקף של השפעה מעשית. יהיה זה במרחב של המצווה, ב"שמיים", ולא כמי שתגדיר את עולמות הקניין היומיומיים, ב"ארץ" המסורה בידי בני האדם.

אם כן, צליל חדש נוסף לסימפוניה המתנגנת בסוגיה. אל הקדושה המטאפיזית הנובעת מן הסגולה שבקרקע עצמה, והקדושה בעלת הניחוח הלאומי-היסטורי, מצטרפת חוויית הגרות, העמידה במרחב שאינו שייך לך, שאינך בעל הבית בו. עמדה זו אף היא אבן בפסיפס הטוב והנורא של הארץ הזאת, ארץ ישראל.

יא. סיכום

נוכל לעצור ולהביט כעת על הדרך בה הלכנו. ביקשנו להתחקות אחר מחלוקתם של רבה ורבי אלעזר בהתייחסותם לקניינו של הנכרי בארץ ישראל. תחילה מצאנו כי דבריהם מכוונים לשדות שונים דרכם יש לראות את מושג קדושתה של הארץ ואת משמעותה של זיקתה לה'. בדברי רבה שמענו הדהוד לקדושה המושרשת בעפר הארץ, שאותה לא ניתן להפקיע, ואילו דעתו של רבי אלעזר פתחה בפנינו את השער למחשבה על "ארץ ישראל" כמי שמעורבת עם מימדים אנושיים דוגמת הקניין והבעלות. כאשר ניסינו לעמוד על אופייה המדויק של מחלוקת האמוראים, נענו בין תיחומה לעניין חיוב הפירות בתרומות ומעשרות כפי שראינו בדברי רש"י, לבין הנחת המוקד שלה בעניין רחב עוד יותר - קדושתה של הארץ לאחר המכירה, מכאן ולהבא, כפי שלכאורה נראה היה שהבין אותה הרמב"ם.

עמדתו של הרמב"ם יוצרת קשיים לא מעטים. האחרונים נדרשו לקשיים אלו, והדרך שבה ניסו ללכת ביישוב דברי הרמב"ם אפשרה לנו להביט באופן שבו הם עצמם קראו את הסוגיה. ר' חיים מבריסק יצר קשר בין ההיבט הלאומי - הכיבוש והריבונות - ובין קדושתה של הארץ. "אשר ירשו אבותיך וירשתה". בשונה מכך, פרשנותו של החזון איש חידדה את ההבדל שבין קדושתה העצמית של הארץ המתבטאת באיסורים, ובין המצוות המעשיות התלויות בה, הקשורות דווקא ליחס שבין הבעלים ובין הקרקע. האחרונים נחלקו בצורה משמעותית בדרך בה ביארו את הסוגיה ואת פסיקתו של הרמב"ם, אך נראה כי זהו קצה הקרחון המעיד על תפיסות שונות בנוגע למהותה הדתית של ארץ ישראל בכלל.

בפיתוליה האחרונים של הדרך, פגשנו את קריאתו הנוקבת של הרמב"ן. את קולו של הספרא "אל תעשו עצמכם עיקר" פיתח הרמב"ן לכלל עמדה רחבה בדבר משמעותה של ארץ ישראל, תפיסה שנוכחת גם באופן בו קרא את סוגייתנו. לפיה, הדיון בקניינו

של הנכרי נובע, בראש ובראשונה, דווקא מתודעת הגרות והתושבות שבארץ, ולא מן הבעלות האנושית עליה. מה שנראה ממבט ראשון כדיון העוסק בבעלותם של ישראל על הארץ, מובן דווקא כמבוסס על היותנו גרים בה.

ארץ ישראל מהווה, אם כן, מרכז כובד שבמפגש עמו כמוסות תודעות שונות ומורכבות. לא הרי הקדושה הסגולית, מקור ההתלהבות הדתית, הכיסופים והגעגוע, כהרי התפיסה הלאומית של ארץ ישראל, הקשורה בקשר בל יינתק עם התודעה ההיסטורית והרגשות הלאומיים יוצאי הדופן. ולא הרי שתיהן כארץ הגרות והתושבות, בעלת תביעת הטהרה המוסרית הבלתי מתפשרת. שולחת היא את קווייה כלפי היושבים בה ועובדים את אדמתה, כלפי מעמדה של הקרקע עצמה, באיסורים היוצרים מרחב של נבדלות והימנעות, ובקריאה לאקטיביות של קדושה ולשותפות.

מחשבות שונות אלו, או אולי, תווי נגינה אלו, שזורים האחד ליד השני באופן בו מתפתחת סוגייתנו. מתנגשות הן האחת בשנייה, לעיתים סותרות, לעיתים משלימות. כך בעולמה התלמודי של הסוגיה, אך גם בעולמנו העכשווי, כאן, בימינו. הציונות והשיבה לארץ ישראל השיבה לפתחנו את השאלות כבדות המשקל המתלוות אליה, שאלות שלמעשה חורגות מהיחס הקונקרטי אל הארץ לעיצוב חייו של העם כולו, פה, בארץ ישראל. נראה כי צלילים אלו כולם "עלו לארץ" יחד עם הארץ עצמה, והם, יחד עם מחשבות נוספות, מעצבים את המרחב היהודי-ישראלי, מעל לפני השטח ומתחתיו. כעת, מתנגנים תווים אלו באופן ממשי ועכשווי.

סגולה יש לו ללימוד לחדד ולפתח מחשבות. לזקק אותן מסיגיהן ולאפשר את נוכחותן האחת בסמוך לשנייה. למצוא את המשלים ולא את המפריד, לנצח על המנגינה, אך בצורה שתיתן לכל כלי את מקומו, ולא באופן מלאכותי ומצמצם. בוודאי זקוקה שעה זו בה מצויים אנו ללימוד והקשבה לקולות אלו, לפתיחת המחשבה והלב, שיובילו בע"ה לריפוי ותקווה. תקוותנו, כי מאמר זה יהיה צעד קטן בדרך זו, דרך ההולכת אל ארץ ישראל.